

Kulturstudier

Nr. 1 / Juli 2014

[Helle Lykke Nielsen](#) / Det sidste hvilested.

Om tilhørsforhold og identitetsdannelse blandt muslimer i Danmark

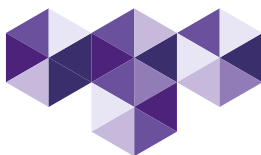
[Mikkel Thelle](#) / Et spejl med mange hundrede flader

[Tenna Jensen](#) / Fra forfald til forbedring. Ændrede opfattelser af ældres sundhed i Danmark i det 20. århundrede

[Mette Guldborg](#) / Købmanden, skipperne og hollandsfarten. Varer fra Holland til Jylland i 1700-tallet

[Stine Adrian](#) / Naturligvis? Når lys, hunde og kønsceller sætter naturen til forhandling på fertilitetsklinikken

Kulturstudier

Dansk tidsskrift for kulturhistorie, etnologi, folkloristik og lokalhistorie

Kulturstudier er et forskningsbaseret og kvalitetsbedømt tidsskrift, der bringer artikler, reviews og debatter med udgangspunkt i historiske og aktuelle studier af steder, folk, kultur og dagligliv.

Tidsskriftet er dannet i 2010 ved sammenlægning af *Fortid og Nutid* (grundlagt 1914) og *Folk og Kultur* (grundlagt 1972) og har sin base i de kulturhistoriske museer, arkiver, universitetsmiljøer og foreninger i Danmark.

Tidsskriftet udgives som Open Journal System-tidsskrift i samarbejde med Statsbiblioteket.

På tidsskriftets hjemmeside fremlægges bilag, links og andet supplerende materiale til de enkelte artikler, ligesom der er mulighed for debat og kommentarer.

Se www.tidsskriftetkulturstudier.dk

KULTURSTUDIER, NR. 1, JULI 2014
© 2014 Forfatterne og Kulturstudier

REDAKTION

Ansvarshavende redaktør: Bobo Krabbe Magid, Kulturstyrelsen
Søren Bitsch Christensen, Aarhus Stadsarkiv
Anne Folke Henningsen, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet
Else Marie Kofod, Dansk Folkemindesamling, Det Kongelige Bibliotek
Bobo Krabbe Magid, Kulturstyrelsen
Signe Mellempgaard, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet
Mette Tapdrup Mortensen, Kroppedal Museum
Sniff Andersen Nexø, SAXO-Instituttet, Københavns Universitet
Christian Sune Pedersen, Nationalmuseet

Webmaster: Jesper Overgaard Nielsen

Artikler i dette nummer af Kulturstudier vurderes til 1 point
i "den bibliometriske forskningsindikator".

DESIGN

Depot 1

TYPOGRAFISK OPSÆTNING

Anna Falcon

OMSLAGSFOTOS

Udsnit af fotos i tidsskriftet

TRYK

Erhvervsskolernes forlag

Redaktionsadresse:
Tidsskriftet Kulturstudier
att.: Bobo Charlotte Krabbe Magid
Fredericiagade 8, 3
1310 København K
bobokrabbe@hotmail.com

Kulturstudier udgives af
Dansk Historisk Fællesråd og Foreningen Danmarks Folkeminder.

Tidsskriftet modtager støtte fra
Det Frie Forskningsråd – Kultur og Kommunikation samt Kulturstyrelsen.

Kulturstudier er et open access-tidsskrift og
er gratis tilgængeligt på internettet fra udgivelsesdagen.

Der er mulighed for at købe og få tilsendt et trykt eksemplar af tidsskriftet.
Hjemmeside: www.tidsskriftetkulturstudier.dk

ISSN 1904-5352
Printed in Denmark

Indhold

- Helle Lykke Nielsen
- 6 Det sidste hvilested**
Om tilhørsforhold og identitetsdannelse
blandt muslimer i Danmark
- Mikkel Thelle
- 31 ”Et Spejl med mange hundrede Flader”**
Elektrificeringen af byen og kroppen omkring 1900
- Tenna Jensen
- 55 Fra forfald til forbedring**
Ændrede opfattelser af ældres sundhed i
Danmark i det 20. århundrede
- Mette Guldborg
- 75 Købmanden, skipperne og hollandsfarten**
Varer fra Holland til Jylland i 1700-tallet
- Stine Willum Adrian
- 103 Naturligvis?**
Når lys, hunde og kønsceller sætter naturen
til forhandling på fertilitetsklinikken
- 128 Mindeord om Lene Otto**

Helle Lykke Nielsen er lektor, ph.d. på Center for Mellem-øststudier ved Syddansk Universitet og fagansvarlig for centrets arabiskuddannelser. Hun arbejder pt. på et forskningsprojekt om det arabiske sprogs status og funktion i Danmark, herunder især de sproglige landskaber på kirkegårde og begravelsespladser, i forretningskvarterer og som politisk og religiøs graffiti i storbymiljøer.

DET SIDSTE HVILESTED

Om tilhørsforhold og identitetsdannelse blandt muslimer i Danmark

Et stigende antal muslimske indvandrere og flygtninge vælger i dag at blive begravet i Danmark. Artiklen analyserer deres valg af sidste hvilested på henholdsvis en traditionel og en kommunal kirkegård samt på Danmarks eneste muslimske begravelsesplads i Brøndby, og indkredser derigennem en række markører, der kan udsige noget om identitetsdannelse og tilhørsforhold til den danske majoritetskultur. Analysen indkredser to tendenser i muslimsk begravelseskultur, henholdsvis en sakraliserings- og sekulariseringstendens, som kommer til udtryk der, hvor muslimer har et reelt valg mellem flere begravelsespladser. Det konkluderes, at muslimer i Danmark i al stilhed er i færd med en territorialiseringsproces, der foregår helt uden den turbulens, som ellers ofte præger den offentlige debat om muslimske indvandrere.

Muslimske begravelsespladser er i offentligheden mest kendt som konfliktstof på linje med debatter om moskeer, tørklæder og andre islamiske markører, som de seneste 30-40 års muslimske indvandring til Danmark har ført med sig: Fra midten af 1990'erne og frem til 2004 bølgede debatten om muslimers ret til egen begravelsesplads frem og tilbage i medierne. Den ophørte først, da en sammenslutning af muslimske organisationer, efter klager til Østersøkommissæren for menneskerettigheder, flere ministeriers indgriben og en del politisk strid, fik lov til at købe og indrette deres egen begravelsesplads i Brøndby syd

for København. Siden indvielsen af denne begravelsesplads i 2006 har der været relativt stille om muslimske begravelser i Danmark.

At den offentlige debat er tonet ud, gør dog ikke fænomenet mindre aktuelt i en dansk integrationsdebat. For det faktum, at et stigende antal muslimske indvandrere i dag vælger at lade sig begrave i Danmark,¹ kombineret med at den muslimske gravplads i Brøndby kun er en blandt flere mulige begravelsessteder for muslimer her i landet, giver nye muligheder for at undersøge muslimske indvandrere og efterkommeres tilknytning til Danmark og de forskellige måder, muslimsk identitet kommer til udtryk på i en dansk kontekst. Valg af begravelsesplads er nemlig ikke blot et spørgsmål om at skaffe de jordiske rester af afdøde af vejen; det er også et rum, der på forskellig vis iscenesætter den enkeltes død, afdødes relation til forskellige fællesskaber og forholdet mellem levende og døde, og derigennem udsiger noget om tilhørsforhold og identitetsdannelse blandt minoriteter i Danmark.

Døden og det rum, den foregår i, kan analyseres fra forskellige perspektiver – religiøse, rituelle, symbolske, følelsesmæssige, etc. – men har altid en materiel dimension. Det gælder ikke blot det fysiske sted, hvor afdøde begravnes, men også de mange genstande, der tjener til at mindes den døde: billeder og fotoalbum, særlige ejendele, som afdøde var knyttet til, udsmykning af gravsted, gravstenens form og indskrift, m.m. Både rum og genstande indgår i den måde, afdøde og efterladte iscenesætter døden og afdøde på, og kan således betragtes som ytringer, der udsiger noget om tilhørsforhold og identitet. Og sådanne ytringer angår ikke alene givne og opnåede fællesskaber som slægtskab, ægteskab og profession, men også valgte fællesskaber og de værdier og normer, der ligger til grund for disse.²

En sådan materiel tilgang til døden og de døde ligger i god forlængelse af Taylors teori om, at døden ikke blot kan ses som et problem i form af tab og brudt kontinuitet, men også som en mulighed, der kan bidrage til at fremme sociale, kulturelle og politiske mål.³ Ved at dreje perspektivet på døden fra problem til mulighed gøres døden som fænomen mere dynamisk og bliver en velegnet optik til at afdække sociale og identitetsmæssige træk, der kan udsige noget om minoriteters tilknytning til majoritetskulturen, og hvordan denne udvikler sig over tid.

Med udgangspunkt i en forståelse af døden som mulighed og med fokus på den materielle dimension af døden skal jeg i det følgende undersøge muslimske indvandreres valg af sidste hvilested – de mulige valg af begravelsessteder i Danmark og de materielle betingelser, der kendetegner disse – med det formål at indkredse en række markører, der kan udsige noget om tilhørsforhold og identitetsdannelse blandt muslimer i Danmark. I det følgende skal jeg først gøre rede for det teoretiske begrebsapparat, der anvendes i analysen af muslimers valg af sidste

---

1 Nielsen 2013, s. 78.

2 Dubisch 1989, s. 189–190, Lunding 2010, s. 21.

3 Taylor 1989, s. 149.

hvilested i Danmark, herunder Ruggs taksonomi for begravelsespladser (2000), eller det hun selv kalder ”a common grammar” for ”a language of different burial space types”, samt begreberne territorialisering, sakralisering og sekularisering. Derefter sættes det sidste hvilested ind i et immigrantperspektiv, og der gives en karakteristik af de forskellige typer af gravpladser, der står til rådighed for muslimer i Danmark. Det følges af en redegørelse for den udvikling, der er sket i udbuddet af gravpladser, eksemplificeret ved tre eksempler fra hhv. Odense og Københavnsområdet. Artiklen afsluttes med en sammenlignende analyse af to gravpladser fra samme geografiske område, der illustrerer det valg, muslimer må foretage i forbindelse med begravelse i Danmark, og hvordan dette valg kan tolkes mht. markering af identitet og tilhørsforhold.

Det sidste hvilested som materiel ytring

At se menneskers sidste hvilested som materiel ytring omfatter i hvert fald to aspekter af det fysiske rum, som begravelsesstedet er indlejret i: Stedets placering og dets indretning. Når stedet spiller en central rolle her, skyldes det bl.a., at migration netop er karakteriseret ved, at mennesker flytter sig fra et sted til et andet, hvilket afføder det følelsesmæssige spørgsmål, som migrant-tilværelsen overalt i verden medfører: ”Hvor er hjemme?” Dette stedsdilemma aktualiseres yderligere ved livets afslutning, for her får valg af begravelsessted en definitiv dimension: Eftersom nationale lovgivninger og religiøse traditioner kun i meget sjældne tilfælde tillader at grave de fysiske rester af et lig op og genbegrave det et andet sted, lader valget sig ikke uden videre lave om. Fredningstiden for grave i Danmark er fx ved lov fastsat som mindst 20 år,⁴ og der gives kun i ganske særlige tilfælde tilladelse til at genåbne grave og flytte lig.⁵ Det betyder i praksis, at valg af begravelsesplads får et iboende træk af permanens og derved kommer til at fremstå som antitesen til de mange transitrum, som ellers præger vor tids globaliserede samfund – lufthavne, togstationer, supermarkeder m.m. – der både ”undviger og udjævner identitet”, og hvis arkitektur og indretning har til formål at udviske oplevelsen af permanens.⁶

Et sted lader sig ikke definere alene som geografisk lokalitet, men har både en fysisk og en mental dimension: Begrebet fungerer på én gang som fysisk rum og tankefigur og spænder over både geografisk position, materiel form og betyd-

---

4 Bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde, § 13. Fredningstiden er dog kun 10 år for urnegrave, men da kremering ikke er tilladt i islam, har denne regel ingen betydning for muslimer.

5 Der kan i ganske særlige tilfælde gives forhåndsgaranti til flygtninge, der opholder sig i Danmark, om at en afdød ”på et senere tidspunkt, når forholdene i hjemlandet gør det muligt, kan blive flyttet til en grav i hjemlandet.” Vejledning om flytning af lig og urner.

6 Bille og Flohr Sørensen 2012, s. 84–85.

nings- og værdisted, og det lader sig vanskeligt reduceres til enten det ene eller det andet.⁷ Begravelsespladser kan således ikke reduceres til et sted, der udelukkende har til formål at skaffe sig af med de jordiske rester af afdøde, men er tillige et lokus for sorg, savn, erindring, genealogisk tilhørsforhold m.m., og materialiserer derigennem en kompleksitet af informationer af både personlig, social og religiøs art. Det sidste hvilested kan således beskrives som et eksempel på en territorialiseringsproces i den forstand, at det materialiserer en tilknytning til et konkret sted (afklaring af stedsdilemma), der er karakteriseret ved permanens i kraft af sin forankring i jorden, og som tilskrives betydning og værdi i form af tingsliggørelse af sociale og religiøse relationer og spændinger.

Også et steds indretning kan tjene som materiel ytring. For at forstå, hvordan det fungerer mht. det sidste hvilested, kan man med fordele anvende Ruggs taksonomi for begravelsespladser, der netop har til formål at skabe grundlag for komparative, multidisciplinære og tværkulturelle studier af begravelsesrummet,⁸ og her opererer hun med fire kategorier, der er indbyrdes forbundne. Den første kategori beskriver gravpladsers fysiske karakteristika: Hvor ligger gravpladsen i forhold til bebyggelse og anden menneskelig aktivitet, hvordan afgrænses den i forhold til omgivelserne, og hvordan markeres indgange til pladsen? Hvordan er gravstederne placeret i forhold til hinanden og til eventuelle religiøse bygninger, hvordan er de enkelte gravsteder indrettet, og hvilke materialer kan og må anvendes? Og hvilke informationer kan afkodes af gravstens formmæssige, sproglige og billedmæssige udtryk?⁹ De fysiske karakteristika ved gravplads og gravsted skaber på en gang grundlag for sammenligninger på tværs af tid og rum og materialiserer sociale og religiøse relationer og spændinger.¹⁰ Ruggs anden kategori har fokus på ejerforhold og ejerskab: Ejers gravpladsen af sekulære eller religiøse institutioner, forvaltes den i offentligt eller privat regi, og i hvor høj grad har brugerne/ de pårørende ejerskab til stedet? Ejerforhold og ejerskab indskriver derved gravpladser i det omgivende samfunds økonomiske og politiske strukturer og kaster lys på magtforhold og autoritet, såvel internt som i forhold til omgivende aktører. Ruggs tredje kategori angår begravelsesrummets markering af individuel hhv. kollektiv identitet: På hvilken måde spiller fysiske karakteristika, sproglige markører (på gravsten, gennem skiltning, mm.) og ejerforhold og ejerskab sammen i udtryk, der materialiserer bestemte opfattelser af fællesskab over for individ, trossamfund over for omgivende samfund, minoritet over for majoritet? Og som fjerde kategori fokuserer Rugg på sakralisering af begravelsesrummet, som afhængig af trossam-

---

7 Nielsen 2003, s. 29.

8 Rugg 2000, s. 259.

9 Ibid, s. 262-264.

10 Bille og Flohr Sørensen 2012, s. 86.

fund, aktører etc. kan finde sted gennem tilstedeværelse af religiøse bygninger, i kraft af særlige ritualer, gennem det omgivende samfunds respekt, etc.¹¹

Hvor de tre første kategorier af Ruggs taksonomi uden videre lader sig anvende i en analyse af muslimske indvandreres sidste hvilested i Danmark qua deres klare materielle fokus, kræver sakraliseringsdimensionen en yderligere afklaring: For selv om Rugg er opmærksom på, at religiøse minoriteter ikke blot bruger gravpladser til at begrave deres døde, men også til at markere identitet, overser hun, hvordan netop sakralisering kan anvendes til at markere forskelle.¹² For at forstå denne dynamik kan man med fordel bruge Kopelowitz' forklaringsmodel (2003), der anskuer det sakrale som et fænomen, der netop materialiseres i kontakten med den sekulære offentlige sfære. Det er således først i mødet med det sekulære, at mennesker fra traditionelle før-moderne samfund bliver bevidste om deres religiøsitet, og derfor lader sakralisering sig ikke forstå uden henvisning til sekularisering.¹³ Mennesker, der lever i sekulære samfund, og som ønsker at bevare kontakten til det religiøse, må således vende sig mod religiøse institutioner og ved hjælp af de ritualer og symboler, som disse institutioner har etableret og sanktioneret, finde redskaber til at etablere og bevare denne kontakt. Religiøse institutioner, i praksis forvaltet af et præsteskab, har derfor to distinkte opgaver i et sekulært samfund: Dels at etablere og forvalte religiøse ritualer og symboler, som giver folk mulighed for at identificere hinanden som medlemmer af et trossamfund og derved kunne skelne mellem *insidere* og *outsidere* i den sekulære offentlige sfære. Dels at sikre, at disse symboler og ritualer giver mening i en sekulær virkelighed, så folk ikke forlader trosfællesskabet, hvilket nødvendiggør en vis grad af diversitet og inklusion. Men hvor første opgave forudsætter en hierarkisk autoritet, der kan tydeliggøre, hvilke ritualer og symboler der er legitime, og hvordan de skal bruges, forvaltes den anden opgave bedst gennem en mere egalitær form for autoritet.¹⁴ Derfor må religiøse institutioner i sekulære samfund forstå at balancere hensigtsmæssigt mellem hierarkiske og egalitære autoritetsformer, hvis de vil eksistere: Hvis de egalitære bliver for stærke, forsvinder forskellen mellem dem, der tilhører trossamfundet, og dem, der ikke gør, og hvis hierarkiske autoritetsformer omvendt vinder overhånd, kan trossamfundet ikke længere absorbere den forskellighed, der netop er karakteristisk ved sekulære samfund.¹⁵

Autoritetsformer lader sig materialisere på forskellig vis i forbindelse med gravpladser og -steder i sekulære samfund: Religiøse mindretal kan således markere sakralisering gennem brug af religiøse ritualer og symboler, der både adskiller sig fra andre trossamfund og fra det omgivende sekulære samfund, ved fx at

---

11 Rugg, s. 261–264 og 272.

12 *Ibid.*, s. 267.

13 Kopelowitz 2003, s. 86–87.

14 *Ibid.*, s. 97–98.

15 *Ibid.*, s. 98–99.

indrette gravpladser efter andre principper end majoritetens, anvende specifikke materialer til gravsteder og bruge religiøse symboler og sproglige udtryk på gravsten, der understreger religiøs forskellighed. Omvendt kan religiøse mindretal vælge at materialisere egalitære autoritetsformer ved at nedtone brug af religiøse ritualer og symboler i forbindelse med gravpladser og -steder, så de i højere grad kommer til at ligne dem, der kendes fra det omgivende sekulære samfund. Jeg skal i det følgende således anvende begrebet sakralisering som et udtryk for en optoning af religiøse forskelle, mens sekularisering betegner en nedtoning af religiøse ritualer og symboler, så de i højere grad ligner dem, der anvendes i det omgivende sekulære samfund.

Det sidste hvilested i et migrantperspektiv

I traditionelle samfund er det almindeligt at sætte lighedstegn mellem ”hjem” og det sted forfædrene er begravet – et fænomen, der både kan forklare de store familiegravsteder på danske kirkegårde, og at mange muslimske indvandrere vælger at lade sig begrave i hjemlandet.¹⁶ Denne forståelse af hjem bygger på en forestilling om, at mennesker er forankret i jord, at de i abstrakt forstand har rødder, der knytter dem følelsesmæssigt til denne jord, og, når døden indtræder, tildeler den afgørende betydning for, hvor deres sidste hvilested skal placeres. Denne forestilling har ændret sig i takt med industrialisering og indvandringen til byerne: For når transport bliver billigere og mennesker mere mobile, lever mange mennesker flere forskellige steder i løbet af et liv, og dør også andre steder end der, hvor forfædrene er begravet. Denne udvikling har medført, at de fleste mennesker i dag begravnes i nærheden af det sted, de sidst har boet, hvilket igen betyder, at den fædrene jord ikke længere spiller samme symbolske rolle som tidligere.

Med globaliseringen og øgede muligheder for mobilitet har valget af sidste hvilested fået ny betydning. Det mobile liv betyder nemlig, at mennesker typisk etablerer tilknytning til flere steder i løbet af et liv, og det afspejler sig i stigende grad i valget af sidste hvilested: For mennesker holder ikke nødvendigvis op med at være mobile, bare fordi de er døde, men lader sig gerne transportere til et sidste hvilested, som har særlig betydning for dem eller deres efterladte, også selvom det ligger andre steder end i nærheden af sidste bolig. Det kan fx være en gravplads i nærheden af et elsket sommerhus eller en tidligere bolig, et sted der repræsenterer en skelsættende begivenhed i livet, eller et særligt naturskønt område. Og post-mortal mobilitet er en sektor i vækst: En undersøgelse af fænomenet i Sverige fra 2010 viste, at ”the mobility rate among the deceased is higher than permanent migration among the living, and has increased significantly in

---

16 Reimers 2001, Ansari 2007, s. 547.

the past decade or so".¹⁷ Det til trods for, at prisen for transport af døde er to til tre gange højere end transport af levende.¹⁸ Den sidste rejse kommer derved til at repræsentere den ultimative tilknytning til et sted, hvor den døde kan stedes til hvile efter et langt liv i bevægelse.¹⁹ Så fra at se det sidste hvilested som et hjem, der naturligt er knyttet til den jord, hvor forfædrene ligger begravet, er valget af gravsted blevet et personligt anliggende, som ikke kun afhænger af sidste bopæl, men også kan tage form af et aktivt tilvalg, der iscenesætter døden som både individuel og intim.²⁰

Muslimske immigranter i Danmark står principielt med samme valg som alle andre, når de skal beslutte sig for et sidste hvilested: at vende tilbage til den fædrene jord i oprindelseslandet, lade sig begrave i nærheden af sidste bopæl i Danmark, eller foretage et aktivt tilvalg af et fjernere liggende sted, der har særlig følelsesmæssig betydning. I praksis er valget dog mere komplekst: Dels er konsekvenserne af at lade sig begrave i oprindelseslandet større pga. de betydelige transportomkostninger, der er knyttet til dette ønske. Dels indebærer valget af gravplads i nærheden af sidste bolig en risiko for, at de ritualer og traditioner, som muslimer forbinder med død og begravelse, ikke lader sig overholde i en dansk kristen kontekst. Hertil kommer så den konflikt, som førstegenerationsindvandrere ofte står i mellem den følelsesmæssige tilknytning til familie og sociale netværk i oprindelseslandet og ønsket om at blive begravet i nærheden af børn og familie i det nye land. I den optik får valget af sidste hvilested uundgåeligt karakter af valg af fællesskab og dermed også valg af tilhørsforhold.

For muslimske indvandrere der vælger at lade sig begrave i Danmark, såvel som for den store gruppe af muslimske flygtninge i Danmark der af politiske grunde ikke kan vende tilbage til deres oprindelsesland, opstår der endnu et spørgsmål mht. valg af sidste hvilested. Ikke blot skal der vælges mellem en begravningsplads i nærheden af sidste bosted og et fjernere liggende gravsted med særlig følelsesmæssig tilknytning. Der skal også tages stilling til i hvert fald tre forskellige typer af begravningspladser med hver deres institutionelle forankring og religiøse hhv. sekulære identitet: Kirkegårde i traditionel forstand, kommunale kirkegårde og private begravningspladser.

Traditionelle, kommunale og private kirkegårde i Danmark

"Kirkegård" er den almindelige betegnelse for det sted, vi i Danmark begraver de døde, hvad enten de er kristne eller tilhører andre trosretninger. Det er fx almin-

---

17 Marjavaara 2012, s. 271.

18 *Ibid.*, s. 258.

19 *Ibid.*, s. 256.

20 *Ibid.*, s. 259.

deligt at tale om jødiske kirkegårde, mens "begravelsesplads" eller "gravplads" på dansk synes at være reserveret til det sted, muslimer begraver deres døde. Denne sprogbrug er dog hverken konsekvent eller transparent. Bag ordet "kirkegård" gemmer sig desuden to forskellige betydninger, som på flere europæiske sprog benævnes forskelligt: churchyard eller *graveyard*, der i sit udtryk vægter sammenhængen mellem kirke og begravelsesplads og således understreger det religiøse aspekt af rummet, versus det engelske *cemetery* og det franske *cimetière* af det græske *Koimeterion*, der betyder "det store soveværelse" og altså ikke har nogen religiøs konnotation.²¹ Jeg skal nedenfor bevare en skelnen mellem (kristne) kirkegårde og (muslimske) gravpladser og tillige i mangel af et passende dansk ord for *cemetery* sondre mellem traditionelle og kommunale kirkegårde.

En kirkegård i traditionel forstand er en gravplads, der er vokset frem omkring en kirke, som ofte har været beliggende centralt, fx i forhold til et by- eller landsbysamfund. Trods den evangelisk-lutherske kirkes status som statskirke, er jorden principielt ejet af kirken og administreres og forvaltes af et valgt menighedsråd. En kirkegård er som regel afgrænset fra omgivelserne af en mur, et hegn eller en hæk, der dels markerer adskillelsen mellem de levende og de døde, dels sikrer, at de døde ikke forstyrres af upassende aktiviteter, og indgange markeres med låger, der ofte angiver formålet med rummet.²² Det faktum, at kirkegården er vokset frem omkring en kirke, har betydning for dens form og indretning. Kirkegårde er organiseret, så det er muligt at finde frem til det ønskede gravsted gennem et net af stier, og større kirkegårde er som regel inddelt i forskellige rum med interne afgrænsninger i form af hække eller stier. Gravstederne er ofte placeret i et centrum periferi forhold til kirken. Således er gravsteder for bedrestillede familier og afdøde med høj social status typisk begravet i nærheden af kirken, ved hovedindgangen eller langs vejen op mod kirkens indgang, mens ubemidlede og socialt mindre velstillede traditionelt er begravet i periferien.²³ Stedet sakraliseres bl.a. gennem en religiøs afsmi-ning fra kirke til kirkegård. Når kirken, forstået som "Guds hus", hvor der løbende foregår gudstjenester og andre religiøse ritualer, udgør centrum for kirkegården, og den tillige ligger på religiøst indviet jord, sker der en "helligørelse" af kirkegårdsrummet.²⁴

Fra midten af 1700-tallet blev det nødvendigt at finde nye jordlodder, der kunne aflaste de traditionelle kirkegårde, især i de voksende bysamfund. Disse "assisterende" kirkegårde, eller hjælpekirkegårde, som de benævnes i lovtjekster, blev typisk anlagt i zonen mellem by og land, men er siden vokset sammen med de ekspanderende bysamfund.²⁵ Og med assistens kirkegårdene opstår den moderne

---

21 Sommer 2003, s. 93.

22 Rugg 2000, s. 262.

23 *Ibid.*, s. 265.

24 Rugg 2000, s. 266.

25 Sommer 2003, s. 261-262.

storbykirkegård, der på flere måder adskiller sig fra de traditionelle kirkegårde: De er som traditionelle kirkegårde underlagt folkekirkens religiøse og administrative retningslinjer, men jorden er typisk kommunalt ejet og administreres af kommunale vej og park-forvaltninger. Jordlodderne er generelt store – Vestre Kirkegård i København er som den største på 540.000 m². Vestre Kirkegård i Århus (fra 1927) på 440.000 m² – og til forskel fra de traditionelle kirkegårde er der ingen kirker på disse kirkegårde, højst et kapel, som ofte er bygget efter indvielsen og ikke nødvendigvis kun bruges til begravelser, men også til kulturelle arrangementer, udstillinger o.lign.

Fraværet af kirken som centrum for disse hjælpekirkegårde samt det kommunale ejerskab har betydning for deres indretning og religiøse status. Som ny-anlagte jordlodder er de typisk indrettet med lange lige alléer, et overskueligt stisystem og velafgrænsede afdelinger, der gør det let at finde frem til et ønsket gravsted. Der er principielt ingen center-periferi opdeling set i forhold til et religiøst eller landskabsarkitektonisk centrum,²⁶ om end hovedindgangen ofte udgør et centralt omdrejningspunkt. Begravelsesrummet sakraliseres således ikke gennem kirkebygninger, men nok gennem den sproglige omtale af rummet som ”kirkegård” i modsætning til det ikke-religiøse cemetary/cimetière. Det kommunale ejerforhold betyder desuden, at disse kirkegårde skal betjene alle borgere, også ikke-kristne – noget, lokale menighedsråd i princippet kan afslå, hvis afdøde ikke bor i sognet.²⁷ Der er da også oprettet særlige afdelinger for forskellige trosretninger og interessegrupper på disse kirkegårde. Således har Assistens kirkegård i København fx en særlig regnbue-afdeling for bøsser og lesbiske, en større gravplads til medlemmer af en motorcykel-klub og en afdeling for hjemløse. Vestre Kirkegård i København har særsektioner for muslimer, færinger og grønlændere, og Assistens kirkegård i Odense en afdeling for Asa-troende.

Ud over de traditionelle og kommunale kirkegårde, som udgør langt størstedelen af de godkendte begravelsespladser i Danmark, har nogle få trossamfund etableret egne kirkegårde. Det drejer sig om Mosaisk Trossamfund, Den Reformerte Kirke i Fredericia og Brødremenigheden i Christiansfeld, der alle havde ret til at drive egne kirkegårde, før der blev indført religionsfrihed med grundloven i 1849, samt nogle enkelte evangelisk-lutherske frimenigheder, der har fået kirkeministeriets tilladelse til at anlægge kirkegårde i forbindelse med deres kirker.²⁸ Ud over ministerielle tilladelser kræver etablering af egne kirkegårde først og fremmest betydelige ressourcer. Trossamfundet skal selv finansiere jordkøbet, betale anlægsudgifter og stille sikkerhed for, at det kan vedligeholde og administrere området i en årrække fremover. Derfor er det heller ikke overraskende, at folkekirken indtager en dominerende plads i Danmark, når det gælder kirkegårde og

---

26 Sommer 2004, s. 230.

27 Bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde, §14, stk. 2 og 3.

28 Ministeriet for Ligestilling og Kirke: Kirkegårde uden for folkekirken.

begravelser: I 2012 fik 87 % af alle der døde i Danmark en folkekirkelig begravelse eller bisættelse, mens det i 2011 og 2010 var 88 %.²⁹ Hertil skal lægges de begravelse og bisættelser, der blev foretaget på folkekirkens kirkegårde, men uden deltagelse af en folkekirkelig præst.

Med folkekirkens dominerende stilling på begravelsesområdet kan det ikke overraske, at det affødte en del offentlig debat, da en gruppe muslimske indvandrere i midten af 1990'erne begyndte at lede efter et egnet sted, der kunne anvendes til begravelse af muslimer. Etableringen af særlige muslimske begravelsespladser, der kan tilgodese de anderledes døds- og begravelsesritualer som kendes i islam, var et klart brud med folkekirkens næsten enerådige monopol på begravelse.

Muslimske afdelinger på danske kirkegårde

For de muslimske indvandrere, der kom til Danmark fra 1960'erne og frem, var det i mange år kutyme at sende afdøde til oprindelseslandet for at blive begravet. Der findes ingen tilgængelige statistiske opgørelser over, hvor mange muslimer i Danmark der over årene har valgt denne løsning, men Jonker angiver, at 89 % af alle muslimske indvandrere i Europa blev transporteret til hjemlandet for at blive begravet i begyndelsen af 1990'erne, og der er ingen grund til at antage, at Danmark skulle adskille sig væsentligt fra disse tal.³⁰ Siden er antallet faldet betydeligt, omend flertallet af muslimer stadig vælger at blive begravet i oprindelseslandet. En opgørelse fra Dansk Islamisk Begravelsesfond viste, at ca. 60 % valgte denne løsning i 2011.³¹ Men selvom tallene er usikre, er der næppe tvivl om tendensen: Dels er en del af de ca. 236.000 muslimer, der bor i Danmark,³² politiske flygtninge og kan eller ønsker ikke at blive begravet i det land, de kommer fra, dels er omkostningerne ved transport til oprindelseslandet betydeligt større end at begrave afdøde i Danmark. En begravelse i et mellemøstligt land kan let koste 50.000 kr., med mindre der er tegnet en begravelsesforsikring.³³ Hertil kommer, at yngre generationer af muslimer typisk føler sig mere knyttet til Danmark end deres forældre, og derfor sandsynligvis vil vælge at blive begravet her, samt at børn og børnebørns tilknytning til Danmark må formodes at være en fastholdelses-faktor for den ældre generations valg af begravelsessted. I takt med at den demografiske fordeling af muslimske indvandrere og efterkommere

---

29 Ministeriet for Ligestilling og Kirke: Kirkelige begravelse.

30 Jonker 1996a, s. 162.

31 Kristeligt Dagblad 12/5/2012, s. 1.

32 Jacobsen 2012, s. 176. Antallet af muslimer i Danmark er estimeret, da danske myndigheder ikke registrerer religiøst tilhørsforhold. Se også Jacobsen 2007 for en diskussion af opgørelsesmetoder.

33 Jyllandsposten 24/6/2005, s. 4.

kommer til at ligne den danske, vil antallet af døde gradvis stige fra de ca. 350 muslimske dødsfald, Islamisk Begravelsesfont angav i 2011, til ca. 2300 årligt, og der er al mulig grund til at formode, at et stigende antal af disse vil ønske at blive begravet i Danmark.³⁴

Som alle andre har muslimer ret til at blive begravet i det sogn, de bor i, og da de fleste muslimer typisk har bosat sig i nærheden af de større byer,³⁵ er det først og fremmest her, vi finder muslimske gravsteder.³⁶ I takt med, at antallet af muslimske begravelser langsomt voksede op igennem 1980'erne og 90'erne, blev der oprettet særlige afdelinger for muslimer på udvalgte kirkegårde, og det har i praksis medført, at muslimer, der ønskede at blive begravet i Danmark, som regel har fravalgt en begravelse i nærheden af sidste bopæl til fordel for den nærmeste kirkegård med muslimsk afdeling. Der er næsten ingen enkeltstående muslimske gravsteder på de danske kirkegårde, selv ikke i bydele med mange muslimske indbyggere. De er i stedet koncentreret på en eller to kirkegårde eller begravelsespladser i eller omkring en større by.

Korsløkke kirkegård i Odense er et eksempel på, hvordan en muslimsk afdeling er vokset frem på en traditionel kirkegård. Kirkegården ligger bag Vor Frelseres Kirke, er etableret i 1908, kirken er indviet i 1909 og det første muslimske gravsted er dateret 1980. Den muslimske afdeling er placeret i yderkanten af kirkegården langs en befærdet vej længst mulig væk fra kirken og hovedindgangen. Der er ingen egentlig indgang til afdelingen, ingen skiltning der viser vej til gravpladsen, og det er først, når man kommer ind bag en høj hæk, det bliver tydeligt, at der ligger en muslimsk afdeling: Her ligger gravsten med arabiske indskrifter, islamiske symboler samt et "fatiha" – navnet på åbnings-suraen i Koranen – placeret øverst på gravstenen. Afdelingen er opdelt i et sydligt afsnit med 30 grave, der dækker perioden fra 1980 til april 1994, og et nordligt med 127 grave der dækker den efterfølgende periode. Placeringen af gravstederne falder i tre faser: De første fire grave i det sydlige afsnit, der dækker perioden 1980-84, ligger i øst-vestlig retning med gravstenen i østlig ende,³⁷ mens de efterfølgende 26 grave ligger i lige rækker nord for disse på hver side af nogle græsstier, der løber fra øst mod vest, og med front mod hinanden, sådan som det også kendes fra den øvrige kirkegårdskultur. I afdelingens nordlige afsnit er de afdøde placeret i enkeltræk-

---

34 Ca. 1% af den danske befolkning dør om året. Med ca. 236.000 muslimer i Danmark svarer dette til omkring 2360 døde årligt, under forudsætning af at den demografiske fordeling af muslimer nærmer sig den danske.

35 Danmarks statistik 2012, s. 17.

36 Et gravsted er her defineret som muslimsk, hvis det enten er placeret på en gravplads med anknudning til islam eller gennem indskrifter (navn, symboler, sprog eller lign.) markerer tilhørsforhold til islam.

37 Begravelsesretning og placering af sten indikerer, at disse første muslimer er begravet, så de ser mod vest og dermed væk fra kirken, der ligger på den østlige side af kirkegården. Denne begravelsesretning bryder også med tidligere kristne traditioner for at begrave de døde med ansigtet mod øst for at kunne se Kristi genopstandelse (Fjord Jensen 2002, s. 13).

Muslimsk afsnit (nordlig del) på Korslørkke kirkegård i Odense. Foto: Helle Lykke Nielsen, 2012.

ker i overensstemmelse med islamiske forskrifter om, at afdøde skal begraves på højre side med ansigtet vendt mod Mekka og gravsten traditionelt placeret ved hovedet.

De muslimske grave på Korslørkke består med få undtagelser af enkeltgrave afgrænset af en kant af marmor, brosten, mursten, cementsten eller en lav hæk, og de er typisk dækket af lyse småsten eller beplantning. Gravsten er enten opretstående plader på max 40 cm eller liggende sten af meget varierende kvalitet: fra flotte marmorsten med guldskrift over forvitrede betonsten med utydelig skrift til plastikplader og laminerede billeder. Indskrifterne er på forskellige sprog med enten latinske eller arabiske bogstaver og angiver typisk navn, fødsels- og dødsdato, evt. fødested samt en række religiøse standardformuleringer. Til gengæld er der næsten ingen familiemæssige eller sociale markeringer – kun en enkel gravsten markerer fx profession. Trods gravstenenes varierende kvalitet er det samlede udtryk således relativt ensartet og neddæmpet.

Et andet eksempel på, hvordan muslimske afdelinger er vokset frem på danske kirkegårde, finder vi på Vestre kirkegård i København. Som primær kommunal begravningsplads for muslimer i hovedstaden frem til 2006, hvor den islamiske begravningsplads i Brøndby åbnede, er den langt større end Korslørkke. Her ligger 1156 muslimske grave fordelt på fire afdelinger: to større og en lille nyanlagt afdeling, der alle er placeret i udkanten af kirkegården i det diametralt modsatte hjørne af hovedindgangen samt et mindre afsnit i den sydlige del af kirkegården. Fælles for afsnittene er, at alle grave ligger i øst-vestlig retning: I det ældste afsnit, der åbnede i 1976, ligger gravstederne placeret langs stier med front mod hinanden, ganske som kristne kistegrave på den øvrige del af kirkegården, mens gravene i de øvrige afsnit ligger i lige rækker med hovedet mod vest og ”blikket” rettet mod øst. Ingen steder tages der således hensyn til islamiske principper om at begrave de døde med ansigtet vendt mod Mekka. Begrundelsen herfor skal ikke findes i pladsmæssige forhold: Vestre Kirkegård har rigelig plads til at indrette afdelinger med særlige plads- eller indretningsbehov, for kun 10.000 af de 45.000

Det første muslimske gravsted på Korslække kirkegård i Odense, dateret 1980. Graven ligger øst-vest med gravstenen placeret mod øst, så den døde "kigger" mod vest. I den øverste stjerneformede indskrift står der på arabisk: "I guds, den nådiges, den barmhjertiges navn". Den cirkelformede kalligrafi omkring afdødes navn, fødsels- og dødsdato anfører den muslimske trosbekendelse: "Der er ingen anden gud end gud, og Muhammed er hans profet". Stenen er designet af afdødes svigersøn, der har medbragt kalligrafien fra Irak. Foto: Helle Lykke Nielsen, 2012.

individuelle begravelsespladser, som kirkegården kan rumme, er i dag fyldt op.³⁸ De fire muslimske afdelinger er i lighed med andre afdelinger på kirkegården omgivet af lave hække, der markerer en visuel afgrænsning mod de omgivende afdelinger, men en af afdelingerne er kun afgrænset på tre sider – den fjerde står åben mod et område med kristne grave og en særafdeling for Frelsens Hær. Og så er alle fire muslimske afdelinger anlagt i områder, hvor der i forvejen ligger ældre kristne grave, og det betyder i praksis, at nogle muslimske grave ligger side om side med kristne. Det drejer sig dog ikke om noget stort antal – der er i alt 40 kristne grave på de fire afdeling. Selvom de fleste muslimske grave ligger i udkanten af kirkegården, er de alligevel synlige i kirkegårdsrummet: Informationstavler og gratis brochurer markerer de muslimske afdelinger på et kort, og flere steder er der opsat skilte, der med pile angiver retningen mod "Muslimsk afdeling".

De enkelte muslimske gravsteder er ligesom på Korslække kirkegård kantet med forskellige sten eller lave hække og dækket af småsten eller plantet til med blomster. En del grave er desuden pyntet med stearinlys, lanterner, afskårne blomster og små figurer – fugle, engle, hjerter, hænder med religiøse indskrifter o. lign. Gravstenenes form og indskrifter varierer betydeligt, fra enkle cementplader med utydelig indskrift over opretstående glatslebne stenplader med messingbogstaver til store spejlblanke granit og marmorsarkofager, der dækker hele gravstedet. Der er gravsten med indgraveret landkort over Iran, hjerteformede gravsten med indgraverede blomster, høje gravsten med søjler og monumentalt udtryk, og billeder af afdøde, præget i sten eller metal. Indskrifterne er skrevet med latinske eller arabiske bogstaver og angiver som på Korslække typisk navn, fødsels- og dødsdato samt, for ca. 1/3 vedkommende, religiøse formuleringer eller symboler som fx "haj/haja" (religiøs titel for muslimer der har foretaget pilgrimsrejse til Mekka), "al-fatiha" eller påkaldelse af Allah og hans profet Muhammad – sidst-

³⁸ Center for Kirkegårde, udateret, s. 3.

Gravsten på Vestre Kirkegårds muslimske afdeling 16. Foto: Helle Lykke Nielsen 2013.

Engle, lys, lanterner, billeder og perleplader udsmykker nogle af de muslimske grave på Vestre kirkegård. Foto: Helle Lykke Nielsen 2013.

nævnte typisk på et mellemøstligt sprog (arabisk, persisk, tyrkisk, urdu). Mange gravsten har familiemæssige markeringer – ”kære far”, ”mor, mormor og farmor”, ”baby og lillesøster” – og følelsesmæssige udtryk som ”dyrebare”, ”vi elsker og savner dig”, ”højt elsket, dybt savnet”, typisk på dansk. Der er næsten ingen sproglige markeringer af social status; til gengæld er de store sarkofaglignende marmorgravsten med guldindskrift en tydelig markør for social status. Der er således langt større variation i både form og sprogligt udtryk mellem de muslimske gravsteder på Vestre kirkegård, end det er tilfældet på Korsløkke kirkegård.

Dansk Islamisk begravelsesplads i Brøndby

Fra det blev kendt i offentligheden i midten af 1990’erne, at en gruppe muslimer ønskede at etablere en muslimsk gravplads i Danmark, til købet af jorden

i Brøndby var en realitet i december 2004, gik der ca. 10 år.³⁹ At det tog så lang tid, skyldtes i første omgang en kombination af muslimske ønsker om, at begravelsespladsen skulle ligge i rimelig køreafstand fra København, og afvisning fra en række kommuner, der i medierne henviste til lokalplaner og andre tekniske barrierer, når jordlodder i deres område kom på tale. Også indbyrdes uenigheder blandt forskellige nationaliteter af muslimer om de betingelser, begravelsespladsen skulle fungere efter, synes at have spillet en rolle.⁴⁰ Det var først, da initiativtagerne i september 2000 klagede til Østersørådets kommissær for menneskeret-tigheder, Ole Espersen, som sendte henvendelsen videre til Statsministeriet, at der kom skred i sagen: I løbet af efteråret 2000 fandt et udvalg under Kirkeministeriet et velegnet område under Skov- og Naturstyrelsen, og da det samtidig lykkedes 20 muslimske organisationer at blive enige om at oprette en forening med vedtægter og fælles bestyrelse, der kunne fungere som forhandlingspartner, var optimismen stor.⁴¹ Men sagen udviklede sig derefter til en politisk strid, først på kommunalt plan og siden i Folketinget: Jorden lå nemlig i Brøndby Kommune, men var ejet af Københavns Kommune, og borgmesteren i København, Jens Kramer Mikkelsen (S), krævede som udgangspunkt 20-22 millioner for grunden, mens Brøndbys borgmester Kjeld Rasmussen (S) mente, at den kun var 700.000 kr. værd.⁴² I september 2001 blev der endelig fundet et kompromis: Hvis en uafhængig vurdering viste, at grundens værdi oversteg tre millioner kroner, hvilket var det beløb, muslimerne havde stillet som købsgaranti, ville staten kompensere Københavns Kommune for beløbet over de tre millioner og på den måde sikre, at de muslimske organisationer kunne erhverve jorden.⁴³ Kirkeminister Johannes Lebech (KF) havde imidlertid ikke sikret sig finansudvalgets opbakning, og det fik Dansk Folkeparti til at kræve sagen op i Folketinget i et forsøg på at få stoppet det statslige tilskud til begravelsespladsen og – muligvis – trække tiden ud til et kommende folketingsvalg.⁴⁴ Med den nye V-K regerings tiltrædelse i januar 2002, hvis parlamentariske grundlag blev hentet hos Dansk Folkeparti, blev al tale om statslig compensation, som indirekte kunne komme de muslimske organisationer til gode, umuliggjort, og det var først efter en indsamling af flere penge og yder-

---

39 Ønsket om en muslimsk gravplads opstod som en udløber af diskussionerne om anerkendelse af islam som officielt trossamfund i Danmark, se fx Berlingske Tidende 10/6/1994 og 20/11/1995, Politiken 8/1/1996. For køb af gravpladsen, se Tv2nyhederne 11/12/2004.

40 Det socialdemokratiske medlem af Københavns Borgerrepræsentation, Hamid El Mousti, der var en af initiativtagerne til projektet, udtalte flere gange til medierne, at det var et stort problem at muslimer ikke stod samlet i denne sag: "Folk er mere styret af deres nationaliteter end af deres tro, og vi har svært ved at blive enige hen over nationaliteterne", Weekendavisen 9/1/1998. Se også "Muslimerne i åben strid om gravplads", Berlingske Tidende 22/12/1998.

41 Berlingske Tidende 23/10/2000.

42 Jyllandsposten 23/5/2001. Se også Kristeligt Dagblad 18/1/2002.

43 Berlingske Tidende 31/8/2001.

44 Berlingske Tidende 5/11/2001.

ligere forhandlinger om en række teknikaliteter, at handelen omsider gik i orden i december 2004.

Begravelsespladsen i Brøndby åbnede officielt i 2006. Den ejes, administreres og vedligeholdes af Dansk Islamisk Begravelsesfond, en samling af 23 muslimske foreninger i Danmark, og dækker et område på 50.000 m², hvoraf de 32.000 m² må anvendes som gravpladser. Pladsen ligger som en kile mellem Holbæk-motorvejen mod syd, Brøndbyskoven mod vest, Hvidovre psykiatriske hospital mod nord og en ganske smal tilkørsel fra Brøndbyøstervej mod øst, og har plads til 4000-5000 grave,⁴⁵ hvoraf 653 var i anvendelse i juli 2013. Indgangen ligger tilbage trukket fra vejen, er markeret af en stor sten med teksten ”Dansk Islamisk Begravelsesfond, Muslimsk begravelsesplads, indviet 22. 9 2006” og en jernport med islamisk mønster, og først i sommeren 2013 er der opsat et skilt ved vejen med teksten ”Muslimsk begravelsesplads”, der gør forbipasserende opmærksom på gravpladsens eksistens.

Fire ting adskiller grundlæggende muslimske gravpladser fra den dominerende kirkegårdskultur i Danmark: De anlægges ikke i tilknytning til nogen moske, pladsen skal indrettes, så det er muligt at placere den døde på højre side med ansigtet vendt mod Mekka, gravstederne må ikke sløjfes, men skal ligge til evig tid, og de døde må ikke brændes. Disse træk har betydning for gravpladsernes indretning: I modsætning til kirkegårde, hvor grave placeres i et centrum-periferi forhold til kirke og hovedindgang, er muslimske gravpladser oftest organiseret kronologisk efter dødsdato, således at gravstederne placeres i lange lige rækker med de dodes ansigt vendt mod Mekka. Her er som udgangspunkt ingen afdelinger,⁴⁶ og begravelsesrummet sakraliseres primært gennem religiøse markører på gravsten i form af religiøse symboler og skriftsteder; også begravelser af døde, der har været på pilgrimsrejse til Mekka og derfor anfører ”haj /haja” på gravstenen, tilfører pladsen sakral kapital.⁴⁷

Gravpladsen i Brøndby følger ovenstående retningslinjer. Den er anlagt på en stor græsmark med en tilkørselsvej, der gennemskærer pladsen fra øst mod vest og med en stor parkeringsplads af grus, der fungerer som ankomst- og ceremoniplads foran de lige anlagte rækker af grave. De enkelte gravsteder på pladsen er som udgangspunkt kantet med lys granit og dækket af lyse småsten med en plade, en gravsten (med indskrift) eller en natursten (uden indskrift) ved afdødes hoved. På nogle få gravsteder er der plantet blomster, andre har krukke med plastikblomster eller små buketter, men langt de fleste gravsteder fremstår alene med granitkant, lyse småsten og en gravplade. Det skaber et meget ensartet udtryk, hvilket utvivlsomt er tilsigtet, eftersom retningslinjerne for begravelsespladsen angiver, at der ”ikke (må) sættes billeder, stearinlys, mad, drikkevarer, bamser el-

45 Dansk islamisk begravelsesfond <http://dibf.dk/index.php/om-gravpladsen>.

46 Dog samles børnegrave, der kun er halvt så store som voksengrave, typisk i særlige rækker.

47 Francis et al 2005, s. 24.

Den muslimske begravelsesplads i Brøndby. Foto: Helle Lykke Nielsen, 2013.

Nyanlagte grave i den nordlige del af Brøndby begravelsesplads. Kant- og dæksten anlægges efter mindst et år. Foto: Helle Lykke Nielsen 2013.

Tre rækker af børnegrave på den muslimske gravplads i Brøndby. Også aborter begravnes ifølge islamisk gravskik. Foto: Helle Lykke Nielsen 2013.

Imam Abu Labans grav på gravpladsen i Brøndby. Øverst på gravstenen står der med arabiske bogstaver "Vi beder jer om (at fremføre) en du'a-bøn". Foto: Helle Lykke Nielsen 2013.

ler lignende på graven", ligesom der heller ikke må tændes lys eller bygges oven på graven "hverken huse, rum, små vægge eller forhøjninger".⁴⁸

Også gravstenenes form og indskrifter er relativt ensartede: Det er typisk hvide, grå eller sorte firkantede plader i marmor, granit eller plastik, de fleste ikke højere end 40-50 cm. Nogle har form af en bog som symbol på koranen, og enkelte er hjerteformede, typisk på grave for børn og unge. Udsmykningen er sparsom, om end man kan finde sten med indgraverede billeder af Ka'baen i Mekka eller dekoreret med duer, roser og billeder af afdøde. Indskrifterne er skrevet med latinske eller arabiske bogstaver og angiver som på de øvrige kirkegårde typisk navn, fødsels- og dødsdato. Og så har næsten alle sten en religiøs markør, enten i form af "al-fatiha", en påberåbelse af Allah og hans profet, et skriftsted eller sætningen nas'alkum al-du'a (vi beder jer (om at fremføre) en du'a-bøn) med arabiske bog-

48 Ordensreglement for Dansk Islamisk Begravelsesfonds gravplads.

staver – en formulering, man hverken finder på Korslække eller Vestre kirkegård. Mens stort set alle religiøse markører er skrevet med arabiske bogstaver, er de relativt få familie- og følelsesmæssige udtryk – ”vor elskede mand og far”, ”du vil altid være i vore hjerter” etc. – helt overvejende skrevet på dansk eller engelsk.⁴⁹ Gravsteder og gravsten er således karakteriseret ved stor ensartethed både i form og sprogligt udtryk, og dette kombineret med begravelsespladsens beliggenhed på den flade græsmark, de lave gravsteder og den sparsomme beplantning, der giver frit udsyn over hele pladsen, skaber et samlet udtryk af begravelsesrummet som nedtonet, uniformt og præget af en kølig ro.

Muslimsk identitet i Danmark: Sakralisering eller sekularisering?

For muslimer, der begravnes i Danmark, synes der at være en tydelig præference for at blive stedt til hvile på en gravplads med anknytning til islam, dvs. enten i en muslimsk afdeling på en traditionel eller kommunal kirkegård eller på den muslimske begravelsesplads i Brøndby. Det ses klart af det faktum, at der kun findes ganske få muslimske gravsteder på kirkegårde uden for de etablerede muslimske afsnit, fx i og omkring de store byer, hvor de fleste muslimer bor. Et sådant valg af muslimsk gravfællesskab kan tolkes både religiøst og socialt: Det kan skyldes et ønske om at sikre sig en begravelse, der så vidt mulig overholder islamiske principper for derved at opnå den adgang til livet efter døden, som islamiske tekster foreskriver;⁵⁰ eller det kan være et ønske om at tydeliggøre sit tilhørsforhold til islam over for omgivelserne, hvad enten det gælder familie, andre muslimer eller det danske samfund som helhed.⁵¹

I nogle af de større danske byer er det muligt at vælge mellem flere begravelsespladser med særlig tilknytning til islam, typisk muslimske afdelinger på enten kommunale eller traditionelle kirkegårde. Det er fx tilfældet i Odense, hvor kommunen i 2002 supplerede den muslimske afdeling på Korslække kirkegård med et nyt muslimsk afsnit på den nærliggende kommunale Rising kirkegård. Begge afdelinger opfylder i dag de islamiske forskrifter om, at afdøde skal begraves med ansigtet vendt mod Mekka, men hvor Korslækkes muslimske afdeling er placeret perifert og ganske usynligt i kirkegårdsrummet og signalerer kollektiv identitet gennem brugen af relativt ensartede gravsteder og en klar afgrænsning til den øvrige del af kirkegården, bærer den muslimske afdeling på Rising kommunale kirkegård tydelig præg af at være islamisk i kraft af sit åbne landskab med

---

49 Persiske gravsten synes i et vist omfang at være en undtagelse herfra; flere af disse har indgraveret digte på persisk med følelsesmæssige udtryk.

50 Se Halevi 2007; Smith og Haddad, 1981; Starkey 2009.

51 Ansari 2007, s. 562.

lave hække og tydelige religiøse markeringer på gravsten, der varierer betydeligt i både størrelse, form og materialer. Den udviskning af muslimsk identitet, der finder sted på Korsløkke, er selvsagt ikke befordrende for oplevelsen af ejerskab, og det er derfor heller ikke overraskende, at det kun er ganske få muslimer – 11 i alt – der har ladet sig begrave i denne afdeling efter åbningen af den muslimske afdeling på Rising.⁵²

Med etableringen af den muslimske begravelsesplads i Brøndby i 2006 fik muslimer i København for første gang et reelt valg mellem at lade sig begrave i overensstemmelse med islamiske forskrifter eller på en kommunal kirkegård med muslimske afdelinger. En optælling af gravsteder fra september 2006, hvor indvielsen af gravpladsen i Brøndby fandt sted, viser, at der frem til juli 2013 blev begravet 233 muslimer på Vestre Kirkegård mod 653 i Brøndby. Det reelle tal for Vestre Kirkegård er dog i praksis højere: Optællingen på Vestre kirkegård omfatter de gravsten, der eksplicit angiver en dødsdato efter september 2006, mens de muslimske grave der alene er dekoreret med natursten uden indskrift eller slet ingen sten har – det gælder især, men ikke kun, børnegrave – ikke er talt med, da de ikke kan datobestemmes. I modsætning hertil er alle grave i Brøndby, inkl. dem uden gravsten og med gravsten uden indskrift, inddraget i opgørelsen. Optællingen viser desuden, at antallet af muslimske grave på Vestre Kirkegård er svagt stigende gennem perioden: fra oktober 2006 til 2008 blev der begravet 64 muslimer på Vestre kirkegård, for 2009-2010 var tallet 71 og for perioden 2011 – august 2013 var tallet 98.

Hvorfor omkring 2/3 af de muslimer, der har valgt at lade sig begrave i Københavnsområdet siden 2006, har valgt gravpladsen i Brøndby, mens 1/3 har valgt den kommunale Vestre Kirkegård, lader sig ikke alene besvare gennem en analyse baseret på materialitet: Måske er der familiemæssige bånd til den ene eller den anden gravplads, økonomi kan spille en rolle,⁵³ ligesom der kan eksistere religiøs uenighed med den eller de grupper, som tegner betingelserne for begravelsespladsen i Brøndby.⁵⁴ Men ser vi på valg af sidste hvilested som materiel ytring, træder der et tydeligt mønster frem. For begravelsespladsen i Brøndby gælder det nemlig, at den homogene brug af materialer for de enkelte gravsteder og gravsten og de stramme regler for brug af blomster og andre dekorative elementer på gravstederne skaber et meget ensartet udtryk, der signalerer kollektiv identitet på bekostning af individualitet. Samtidig betyder de mange og tydelige religiøse markeringer på gravsten – herunder det for begravelsespladsens helt særegne

---

52 For en analyse af det muslimske afsnit på Rising Kirkegård, se Nielsen 2013.

53 Anlæggelsen af et typisk muslimsk gravsted med kant- og perlesten på Vestre Kirkegård koster ca. 12.600 kr. inkl. gravning af graven, hvortil skal lægges udgifter til kiste, transport, afholdelse af højtidelighed m.m. Som medlem af Dansk Islamisk Begravelsesfonds begravelsesforsikring dækkes alle disse udgifter for et indmeldelsesgebyr på 200 kr. og en årlig afgift på mellem 100 – 150 kr.

54 Se Jonker 1996b, s. 38 for lignende overvejelser blandt tyrkiske immigranter i Berlin.

udtryk "Nas'alkum al-du'a" – kombineret med nedtoningen af følelsesmæssige, sociale og til en vis grad familiemæssige markeringer, at der lægges vægt på religiøse aspekter frem for sociale. Det religiøse aspekt understreges yderligere af, at princippet med enkeltgrave i kronologisk rækkefølge håndhæves så konsekvent, at det ikke længere er muligt at bestille gravpladser, så ægtepar eller børn kan begraves ved siden af hinanden.⁵⁵ Noget, der ellers er muligt på mange muslimske gravpladser i fx Mellemøsten. Ved således at understrege kollektiv identitet frem for individualitet og religiøsitet frem for sociale og følelsesmæssige udtryk, iscenesættes døden her som tilstræbt ensartet, upersonlig og kollektiv og understreger i sit udtryk, at alle muslimer er lige i døden. Der er med andre ord tale om en høj grad af sakralisering, der gør det muligt at skelne mellem dem, der tilhører trossamfundet, og dem der ikke gør.

I modsætning til begravelsespladsen i Brøndby er de muslimske afdelinger på Vestre kirkegård karakteriseret ved stor variation i materialevalg for både gravsted og gravsten, og familie og pårørende benytter sig i udstrakt grad af dekorative elementer på gravstedet i form af blomster, dukker, lys og andre personlige genstande. Det giver et varieret fysisk udtryk, der tydeligt signalerer individualitet frem for kollektivitet. Gravstenenes varierende former og størrelser og deres inskriptioner med primært følelsesmæssige og familiære udtryk og i mindre grad religiøse, viser, at der lægges vægt på sociale aspekter frem for religiøse, hvilket også understøttes af forekomsten af en række fint forarbejdede store og dyre gravsten i bekestelige materialer. De muslimske afdelinger på Vestre Kirkegård er tillige mindre klart afgrænsede i forhold til de omliggende kristne gravsteder, end det fx gælder på Korsløkke Kirkegård, i kraft af lave hække og åbne stisystemer, og nogle steder forsvinder grænserne mellem kristne og muslimske grave helt, således at de to rum smelter sammen. Ved således at understrege individuel identitet frem for kollektivitet og sociale og følelsesmæssige aspekter frem for religiøse og tillige nedtone afgrænsningen i forhold til de omgivende kristne gravsteder iscenesættes døden her som mere personlig, intim og sekulariseret. Derved følger disse muslimske afdelinger den tendens til mere individualiserede gravsteder, som også kendes fra moderne kristen kirkegårdskultur,⁵⁶ og det giver således mening at tale om en høj grad af sekularisering, der tenderer mod at gøre det sværere at skelne mellem dem, der tilhører det muslimske trossamfund, og dem der ikke gør.

Materiel analyse udsiger noget om, hvad folk gør, ikke hvad de siger de gør, og i den forstand er det sidste hvilested som materiel ytring en klar markering af, at muslimer i Danmark signalerer tilhørsforhold til majoriteten på i hvert fald to måder: I valget af sidste hvilested vender de sig enten mod dansk islamisk begra-

55 Der ligger dog et tomt gravsted ved siden af imam Abu Labans grav, som formodes at være reserveret til hans kone. Personlig kommunikation med inspektøren for gravpladsen, juli 2013.

56 Mohr 2013, s. 83; Wansele 2008, s. 176-177.

velsesforening, der som religiøs institution forvalter ritualer og symboler gennem hierarkisk autoritet, der iscenesætter døden som tilstræbt ensartet, upersonlig og kollektiv og dermed understreger lighed i døden, en klar fælles identitet og en distinkt afgrænsning i forhold til majoritetssamfundets begravelseskulturer. Eller de vender sig mod det sekulære samfunds tilbud om begravelsessted, hvor ritualer og symboler forvaltes gennem en mere egalitær autoritet, der sætter friere rammer for udfoldelse i form af familiegravsteder, mulighed for at signalere socioøkonomisk velstand, høj grad af individualitet og inddragelse af træk fra dansk begravelseskultur, og derved markerer en højere grad af tilhørsforhold til en sekulariseret dansk begravelseskultur.

Konklusion

At lade sig begrave i Danmark i stedet for i oprindelseslandet signalerer tilhørsforhold. Ikke nødvendigvis til den danske nation, men måske først og fremmest til de familiære og sociale netværk i det nye land. Mens dette valg primært er aktuelt og konfliktuelt for første generations indvandrere, synes der at være høj grad af konsensus blandt muslimer på tværs af generationer om at vælge et gravsted i Danmark med tydelig anknytning til islam, hvad enten det er et muslimsk afsnit på en traditionel eller kommunal kirkegård eller den muslimske gravplads i Brøndby. Dette valg identificerer dem som tilhængere af islam over for omverden og skaber samtidig et religiøst og kulturelt fællesskab, der både fungerer som et visuelt og rumligt udtryk for muslimsk tilstedeværelse i Danmark og som symbolsk markør for deres status som religiøst mindretal.

Der synes desuden at udkrystallisere sig to tendenser i den muslimske begravelseskultur i Danmark, som kommer til udtryk der, hvor muslimer har et reelt valg mellem flere begravelsespladser: enten at lade sig begrave på en muslimsk ejet begravelsesplads, der markerer forskellighed over for majoritetssamfundet og derigennem udtrykker og bekræfter en klart afgrænset religiøs identitet. Eller at vælge et muslimsk afsnit på en kommunal kirkegård, og dermed lade sig begrave i en majoritetskontekst, hvor individuelle, sociale og religiøse forskelle tydeliggøres, og hvor grænserne til majoritetskulturen er mere flydende. De to tendenser illustrerer derved forskellige måder at være dansk muslim på. Men uanset valget er det stigende antal muslimer, der lader sig begrave i Danmark på gravpladser med tydelig islamisk identitet et udtryk for, at muslimer er i færd med at skabe sig et rum her i landet, at de så at sige territorialiseres og dermed tager et første skridt mod en ny forankret identitet i Danmark. Derved bliver de forskellige muslimske gravpladser og -steder et eksempel på et integrationsrum, der skaber et nyt hjem for de døde, deres pårørende og sandsynligvis for kommende generationer. Muslimer er med andre ord i færd med at slå rødder i Danmark, og det foregår gradvis,

i stilhed og uden den turbulens, som ellers ofte præger den offentlige debat om muslimske indvandrere.

Litteraturliste

- Ansari, Humayun 2007: "Burying the dead: making Muslim space in Britain". *Historical Research* 80, s. 545-566.
- Bekendtgørelse af lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde, <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=123330>
- Berlingske Tidende 10/6/1994, sektion 1, s. 4. "Kulturkløft på landets kirkegårde".
- Berlingske Tidende 20/11/1995, sektion 1, s. 12. "Halvmåne over byen".
- Berlingske tidende 22/12/ 1998, sektion 1, s. 2. "Muslimerne i åben strid om gravplads".
- Berlingske Tidende 23/10/2000, sektion 1, side 2. "Islamisk forsoning".
- Berlingske Tidende 31/8/2001, sektion 1, s. 6. "Muslimsk gravplads på plads".
- Berlingske Tidende 5/11/2001, sektion 1, s. 6. "Valg stopper muslimsk gravplads".
- Bille, Mikkel og Flohr Sørensen, Tim 2012: *Materialitet. En indføring i kultur, identitet og teknologi*. København, Samfundslitteratur.
- Center for Kirkegårde, Københavns kommune, udateret: Vestre Kirkegård. http://kk.sites.itera.dk/apps/kk_pub2/pdf/486_Vestre_Kirkegaard_2008.pdf (juli 2013)
- Danmarks Statistik 2012: *Indvandrere i Danmark 2012*. www.dst.dk/publ/indvandreridk (juli 2013)
- Dansk Islamisk Begravelsesfond, <http://dibf.dk/index.php/om-gravpladsen> (juli 2013)
- Dansk Islamisk Begravelsesfond, ordensreglement, <http://dibf.dk/index.php/ordensreglement> (juli 2013)
- Dubisch, Jill 1989: "Death and social change in Greece." *Anthropological Quarterly*, 64: 4, s. 189-200.
- Fjord Jensen, Johan 2002: *Vest for paradiset. Begravelsespladsernes natur*. Gyldendal.
- Francis, Doris, Leonie Kellaher and Georgina Neophytou 2005: *Secret Cemetery*. Berg Publishers.
- Halevi, Leor 2007: *Muhammad's Grave. Death Rites and the Making of Islamic Society*. Columbia University Press.
- Jacobsen, Brian Arly 2007: "Muslimer i Danmark – en kritisk vurdering af antalsopgørelser". Margit Warburg og Brian Jacobsen (red.): *Tørre tal om troen. Religionsdemografi i det 21. århundrede*. Univers, s. 143 – 165.

- Jacobsen, Brian Arly 2012: "Denmark". Jørgen B. Nielsen et al. (eds.): *Yearbook of Muslims in Europe*, vol. 4. Brill, s. 175-192.
- Jonker, Gerdien 1996a: "The many facets of Islam. Death, dying and disposal between orthodox rule and historical convention". Pittu Laungani (ed.): *Death and Bereavement Across Cultures*. Routledge, s. 156-174.
- Jonker, Gerdien 1996b: "The knife's edge: Muslim burial in the diaspora". *Mortality* 1: 1, s. 27-43.
- Jyllandsposten 23/5/2001, s. 3. "Gravplads: Nyt slagsmål om muslimsk gravplads".
- Jyllandsposten 24/6/2005, s. 4. "De danske pakistanere: Begravelse. Danske muslimer forsikrer den sidste rejse"
- Kopelowitz, Ezra 2003: "Negotiating with the secular: Forms of religious authority and their political consequences". Arthur Grail and David Bromley (eds.): *Defining Religion: Investigating the Boundaries between the Sacred and Secular*. JAI, Elsevier Science, s. 85-106.
- Kristeligt Dagblad 18/1/2002, debat. "En politisk motiveret forsinkelse".
- Kristeligt Dagblad 12/5/2012, s. 1. "Flere muslimer vil begraves i Danmark".
- Lunding, Gitte 2010: "Kirkegårdskulturen og det levede liv". Kulturcentret Assistens: *Midt i verden i 250 år. Assistens 1760-2010*. Kulturcentret Assistens.
- Marjavaara, Roger 2012: "The final trip: Post-mortal mobility in Sweden". *Mortality* 17: 3, s. 256-275.
- Ministeriet for Ligestilling og Kirke: Kirkegårde uden for folkekirken <http://miliki.dk/kirke/publikationer/vejledninger/begravelseforalle/kirkegaarden-begravelsesplads-for-alle/kirkegaarde-uden-for-folkekirken/> (juni 2013)
- Ministeriet for Ligestilling og Kirke: Kirkelige begravelser, <http://miliki.dk/kirke/statistik/kirkelige-begravelser/> (juni 2013)
- Mohr, Monika 2013: "Tre kommunale kirkegårde i Aalborg Kommune". *Landskab* nr. 3, s. 82-85.
- Nielsen, Helle Lykke 2013: "Den sidste rejse". *Landskab* nr. 3, s. 78-81.
- Nielsen, Niels, K. 2004: *Steder i Europa*. Aarhus, Aarhus University Press.
- Politiken 8/1/1996, Kultursektionen s. 1. "Islam vil slå rødder i Danmark".
- Reimers, Eva 1999: "Death and identity: graves and funerals as cultural communication". *Mortality* 4: 2, s. 147-166.
- Reimers, Eva 2001: "Cemeteries and Cemetery Reform". Glennys Howarth and Oliver Leaman (eds.): *Encyclopedia of Death and Dying*. Routledge, <http://www.deathreference.com/Bl-Ce/Cemeteries-and-Cemetery-Reform.html#ixzz2TMiANaQi>
- Rugg, Julie 2000: "Defining the place of burial: What makes a cemetery a cemetery?". *Mortality* 5: 3, s. 259-275.
- Smith, Jane Idleman and Haddad, Yvonne Yazbeck 1981: *The Islamic Understanding of Death and Resurrection*. State University of New York Press.

- Sommer, Anne-Louise 2003: *De dødes haver*. Syddansk Universitetsforlag.
- Sommer, Anne-Louise 2004: "Mellem tradition og fornyelse". *Kirkegårdskultur. Årsskrift for Kirkegårdskultur*, s. 34-43.
- Starkey, Janet 2009: "Death, Paradise and the Arabian Nights". *Mortality* 14: 3, s. 286-302.
- Taylor, Lawrence J. 1989: "Introduction: The uses of Death in Europe". *Anthropological Quarterly* 62: 4, s. 149-154.
- Tv2nyhederne, 11/12/ 2004. "Muslimer betaler begravelsesplads". <http://nyhederne.tv2.dk/article.php/id-1681905:muslimer-betaler-begravelsesplads.html> (juli 2013)
- Vejledning om flytning af lig og urner <https://www.retsinformation.dk/Forms/R0710.aspx?id=113565>
- Wansele, Janet Ferrari 2008: "Fleksibilitet vs. normativitet – om institutionaliseringsindflydelse på danske og religiøse minoriteters begravelsesskikke". Michael Hviid Jacobsen og Mette Haakonsen (red.): *Memento Mori – døden i Danmark i tværfagligt lys*. Syddansk Universitetsforlag, s. 174-189.
- Weekendavisen, 9/1/ 1998, sektion 1, s. 5. "I hænderne på et monopol".

English Summary

Today an increasing number of Muslims choose to be buried in Denmark. The article analyses Muslims' choice of a last resting-place in Denmark as a material statement with the aim of uncovering social and identity-related features that can tell us something about the links of minorities with the majority culture. First an account is given of the theoretical conceptual apparatus used in the analysis, including Rugg's taxonomy for burial sites (2000) and the concepts of territorialization, sacralization and secularization. Subsequently the last resting-place is viewed in an immigrant perspective, and it is argued that Muslim migrants' choice of burial place in Denmark is more complex than that of non-migrants, among other reasons because decisions must be made on at least three different types of burial site, each with its own institutional rooting and religious or secular identity. Then comes a characterization of the different types of burial site available to Muslims in Denmark, exemplified by three instances from Odense and the Copenhagen area. With a point of departure in physical characteristics of cemeteries and grave plots in the form of location, furnishings, form and linguistic expression, as well as ownership, sacralization and collective versus individual identity, an analysis is conducted of the Muslim section of Korsløkke Cemetery in Odense, the Muslim sections of the municipal Vestre Kirkegård cemetery in Copenhagen and Denmark's only privately owned Muslim cemetery, the Danish-

Islamic Burial Foundation in Brøndby. The analysis identifies two tendencies in Muslim burial culture, a sacralizing and a secularizing tendency, which come to expression where Muslims have a genuine choice between several burial sites, and concludes that Muslims in Denmark are tacitly in progress with a territorialization process which is taking place entirely without the turbulence otherwise often typical of public debate on Muslim immigrants.

Mikkel Thelle er adjunkt på Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet og leder af Dansk Center for Byhistorie ved universitetet og Den Gamle By. I 2013 blev han Ph.d. i historie med afhandlingen "København 1900. Rådhuspladsen som laboratorium for den moderne bys offentlige rum".

"ET SPEJL MED MANGE HUNDREDE FLADER" Elektrificeringen af byen og kroppen omkring 1900

Elektrificering er en central del af den moderne bys kulturhistorie. Artiklen undersøger med udgangspunkt i København, hvordan elektricitetens tidlige udvikling 1880-1914 deltog i forandringen af kroppen såvel som byens offentlige rum.

Begrebet elektrificering har flere betydninger alt efter hvem, der taler. Således kan det i tekniske termer være en overgang til elektrisk drivkraft frem for f.eks. damp, eller det kan betyde, at et legeme tilføres elektrisk energi. Der er dog også en bredere betydning: at noget bliver praktiseret og italesat som elektrisk. Hvis man skal diskutere elektrificering som et kulturhistorisk fænomen, kan dette perspektiv være frugtbart, om end ikke helt løsrevet fra den mere traditionelle definition.

Da elektriciteten blev indført i København omkring 1900, blev byen elektrificeret i alle de nævnte betydninger, men for at belyse den mangfoldighed af konsekvenser elektriciteten fik, må vi prøve at folde begrebet ud. Hvad er en sådan elektrificering af byen, hvis vi ser det kulturhistorisk som en sammenføjning af tekst, materialitet og praksis?¹ I forlængelse af det kan man også spørge, hvad en sådan udfoldning kan bidrage med for en byhistorie på tværs af teknologi- og kulturhistorie. Det er disse spørgsmål, artiklen vil undersøge, og som et metodisk spørgsmål

---

1 Sammenføjning er et forsøg på at oversætte "assemblage" i den betydning det har hos Manuel de Landa. De Landa, 2007.

vil jeg prøve at sidestille to figurer, der tidligere har været undersøgt hver for sig: byens og kroppens rum. Besvarelsen af spørgsmålet knytter sig til spørgsmålet om hvordan elektrificering kan betragtes kulturhistorisk, og hvis man skal følge sammenføjningsideen, indebærer svaret en inddragelse af et heterogent kildemateriale.

Metodisk bevæger artiklen sig derfor i forskellige kildegrupper. En samling af væsentlige artikler fra danske elektrotekniske tidsskrifter er platformen her, i hovedsagen stillet til rådighed af historiker Ole Hyldtoft, men for udvalg og brug er ansvaret kun forfatterens. Samlingen repræsenterer en central del af diskussionen blandt den elektrotekniske elite i København særligt i årene omkring 1900. For den mere offentlige diskussion er brugt avisartikler fra danske aviser og formiddagsblade.² Endelig er udvalgt en række litterære og medicinske tekster, der forholder sig direkte eller indirekte til elektriciteten. Dele af artiklen er bygget på sekundærlitteratur og er som sådan et forsøg på at sætte den teknologihistoriske behandling af elektrificeringen i forhold til den by- og kulturhistoriske forskning, der relaterer sig til samme emne. Vi kan begynde med en lille notits i et populært københavnsk formiddagsblad lige efter 1900, hvor byen og kroppen kobles i et usædvanligt forsøg:

Selvmord a la Mode

Hvilket Raffinement! Med en Staaltraad i hvis ene Ende var fastgjort en Vægt, stillede Manden sig i Positur midt paa Kørebanen og forsøgte nu ved at kaste Staaltraaden op paa de elektriske Traade som Sporvognene benytter at forskaffe sig et kraftigt elektrisk Pulver – kraftigt nok til at bringe ham derhen hvor der er Fred og Idel Glæde ... det hed sig i øvrigt, at Selvmorderen var en fra Mariendalsvej hjemmehørende teologisk Kandidat, der lider under Religionsskrupler.³

Et moderigtigt selvmord forsøgt ved at føre strøm gennem kroppen. Offentlighed, krop og teknologi sammenblandet i et mikroskopisk optrin, kort efter at elektriciteten for alvor havde gjort sit indtog i København. Uden at tillægge den for stor kildeværdi kan man sige, at denne historie ville have været umulig at fortælle bare ti år tidligere, af forskellige grunde. Både diskursivt, materielt og hvad angår hverdagslivet skete der med elektrificeringen af byen en række forandringer, store som små, over kort tid. Hvis man ville skrive en teknologisk kulturhistorie, og denne havde et kapitel om den moderne by, kunne disse forandringer have en central plads her. En sådan kulturhistorie måtte også tage stilling til, hvordan vi kan forstå teknologisk og kulturhistorisk forandring i forhold til hinanden.

Netop et sådant elektrisk kapitel ville kunne trække på allerede eksisterende dansk forskning. En gruppe er de første behandlinger af Danmarks eller danske

² Thelle, 2013.

³ Middagsposten 14. oktober 1903.

byers elektrificering som samlet fænomen, typisk skrevet af ingeniører med tilknytning til udviklingen.⁴ I feltet mellem kultur- og teknologihistorie er der også skrevet fremstillinger af elektricitetens historie, bl.a. med fokus på betydningen for det moderne hjem, for en række industrielle virksomheder og innovatorer og for dansk historie og byhistorie, ligesom der i 1991 kom et oversigtsværk med kulturhistorisk perspektiv.⁵ Man kunne knytte dette perspektiv sammen med forskning hos andre danske historikere, som åbner feltet på tværs af videnskabs-, teknologi- og kulturhistorie, i hvilket der er reelle nye opdagelser at gøre for kulturstudier i bred forstand.⁶ Den periode omkring 1880-1914, hvor de større danske byer elektrificeres, er præget af ændringer på flere felter, som ikke kun er samtidige, men som til dels gensidigt konstituerer hinanden. Industrien og det offentlige rum i bred forstand elektrificeres, samtidig med at man udvikler et sprog omkring elektriciteten, der spreder sig i skøn- og faglitteratur. Nye sociale og professionelle grupper, særligt ingeniørerne, men også psykiaterne eksempelvis, indtager og udvikler dette sprog samtidig med at de bruger og udvikler elektricitetens tekniske mulighedsfelt. Endelig bliver hverdagslivet i byen påvirket på forskellig vis, og byens brugeres kroppe indgår i disse forandringer, idet folk bl.a. opfinder og tilpasser praksis efter sporvognen og den nye belysning.

Forbundne kar

I januar 1900 talte major L. Ernst til Den Tekniske Forenings møde under titlen ”*Forskellige Fremskridt og Nyheder paa Elektricitetens område*”.⁷ Her fremhævede han den nye udvikling hen imod en trådløs telegraf og den elektriske belysning. Ernst fremhævede dr. Auer, der eksperimenterede med det sjældne metal Osmium, der ophedet i vakuum giver et kraftigt lys. En anden vigtig udvikling for tidens nye teknologi var overgangen fra 110 til 220 volts standard i de elektriske systemer.⁸ Det næste vigtige fremskridt, Ernst nævnte, var de elektriske sporveje. Overledningssystemet gjorde sporvognen til del af et elektrisk kredsløb, hvor strømmen går ned gennem kørestangen, passerer elektromotoren i vognen, og går gennem hjulene og skinnerne tilbage til stationen. Ernst advarede mod den

---

4 Dahl, Faaborg-Andersen og Gelardi, 1939; Faaborg-Andersen, 1942; Gelardi, 1940; Böcher, 1945; Rode (red.), 1942.

5 Olesen and Thorndahl, 2004; Wistoft, 1994; Wistoft oa., 1992; Buhl, 2005; Hyldtoft, 1984; Jensen og Schmidt, 1982.

6 Uden at forsøge at være dækkende kan man pege på forskning i dette felt, som f.eks. Simonsen, 2008; Wagner og Bruhéze, 2012; Buhl og Nielsen, 1994; Nye, 1992; Møller, 2002; Wistoft og Nielsen, 1998.

7 Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1900, s. 29ff.

8 Netop denne teknologi skulle blive udviklet af danskeren Valdemar Poulsen, som flere gange indstilledes til Nobelprisen for arbejdet med sin buesender.

”vagabonderende strøm” som forstyrrede fintmålede apparater i nærheden og eroderede det metal den måtte finde som ledere undervejs.

Den udvikling, hvis seneste nyheder Ernst her refererede, var den omfattende elektrificering af det københavnske bysamfund. Elektriciteten havde spredt sig i byerne, og de teknologier, der var afledt af den, som kommunikation, lys og offentlig transport, var tidens store netværksprojekter, både for private firmaer som det ny KTAS med C. F. Tietgen i spidsen, men også for Københavns Borgerrepræsentation. I 1891 anlagdes landets første elværk i Køge, og et par måneder senere i større omfang i Odense. Året efter kom København med og anlagde elværket i Gothersgade, der forsynede kvarteret omkring Kongens Nytorv. Omkring 1900 var der fire elektricitetsværker i København og syv i købstæderne udover de private værker, der forsynede fabrikker og større gårde. Udviklingen tog fart i perioden fra 1900 og de følgende år.⁹ Det elektriske netværk eller system er defineret af teknologihistorikeren Thomas Hughes, som et sæt af relationer mellem heterogene komponenter, der gennemløber en række faser i sin udvikling.¹⁰ En af Hughes’ fortjenester er, at åbne netværksbegrebet for sociale og teknologiske komponenter og dermed belyse kulturelle aspekter af de store teknologiske systemer. På den anden side er der også hos Hughes et fokus på, at systemer bevæger sig mod et i forvejen defineret mål, en determinisme man bl.a. kan spore i hans idé om ”reverse salients”.

Elektrificeringen var en international tendens, som voksede frem i europæiske og amerikanske byer, store som små. David Nye beskriver den indledende modtagelse af elektriciteten i de amerikanske metropoler og landdistrikter, fra New York til Muncie, Indiana, som en begejstring med nærmest overjordiske perspektiver. Den menneskelige organisme blev beskrevet som elektrisk, og elektriske eliksirer blev solgt. I mindre, rurale bysamfund udbredtes også hurtigt elektrisk lys, om end med meget besværlige opstartsforhold. Men New York var med bl.a. det første offentlige elværk hurtigt til at tilegne sig den elektriske strøm.¹¹ Nyes overordnede konklusion er, at elektrificeringen af de amerikanske byer har en dobbelt konsekvens – en styrkelse af centrumdannelsen i større byer og en decentralisering af hjemmet. Denne dobbelthed, skriver Nye, gjorde elektricitetens betydning mindre klar end bilens, hvilket slår igennem i den større historiografi omkring bilismen, som den store transformator af den moderne by.¹²

Berlin kandiderede også til positionen som den førende Elektropolis, men her som ny hovedstad i konkurrence med andre tyske byer i et nyt, ambitiøst kejser-

---

9 Rode (red.), 1942; Dahl, Faaborg–Andersen og Gelardi, 1939; Faaborg–Andersen, 1942, s. 42.

10 Hughes, 1983, s. 5ff.

11 Offentligt bruges her om det at levere strøm til offentligheden. Værket var privat ejet og bygget af Edisons firma.

12 Nye 1992, s. 384.

rige der var ambivalent i forhold til teknologisk ekspansion.¹³ Berlins bystyre etablerede et monopol med det tyske Edison-selskab, som koncessioneret virksomhed på området. Først åbnede en blokstation – dvs. en enkelt karré med eget elværk – og så i 1885 den første centralstation i Markgrafenstrasse. Sammen med Siemens, der også var etableret i Berlin, dominerede AEG teknologioverførslen til Danmark, indtil vekselstrømssystemet blev en konkurrent sidst i 1880'erne.¹⁴ Særligt Berlins industrielle udstilling i 1896 markerer byen som en elektrisk centrum, men den tegner også et kort over de indre positioner i forhold til den elektriske teknologi. Her er det industriborgerskabet og ingeniørstanden der gennemfører udstillingen på trods af modstand fra kejseren. Mange andre byer indgik i konkurrencen, bl.a. Paris og Wien med sine store, elektriske udstillinger i 1880'erne, der blev fulgt nøje i København.¹⁵

Ligesom i mange andre storbyer i denne periode blev elektriciteten også i København knyttet til det moderne og til en omkalfatring af det offentlige rum. Hovedstaden var ikke først med at bruge ny teknologi men var størst og etablerede nogle omfattende offentlige systemer som i f.eks. Birmingham, Glasgow og Wien.¹⁶ Her var også det, teknologihistorikeren Hans Buhl kalder et ”teknologisk støttenetværk” – ingeniører, elektroteknikere og teknokrater – som kunne håndtere mere specialiserede systemer. Ifølge Buhl, var det elektrotekniske miljø i Danmark omkring 1900 ikke specielt innovativt og ikke præget af større udviklingsafdelinger eller -institutioner. Der var på det tidspunkt ikke en udviklet uddannelse af elektroingeniører, og det meste teknologi blev importeret. På den baggrund skiller København sig ud. Der var grøde i den elektrotekniske industri, blandt andet på grund af den generelle industrielle vækst og en række større elektriske virksomheder lå i København. Enkelte opfindere som Valdemar Poulsen tog relativt store skridt, og det københavnske miljø var mere teknologisk indstillet. Desuden blev elektriciteten en vigtig politisk sag for byens styre på tværs af partiskel.¹⁷ Endelig peger Michael Wagner på uddannelsen af elektroingeniører fra 1903 som en nyskabelse.¹⁸

Systemkrig?

Et afgørende projekt for København i perioden var udrulningen af et elektrisk jævnstrømsnetværk. 1890'erne var årtiet for den såkaldte ”systemkrig” i Europa

---

13 Se f.eks. Levin 2010, s. 193 om kejser Vilhelms ambivalens vis-à-vis industriel teknologi.

14 Wistoft 1994, s. 162.

15 De internationale udstillinger blev fulgt detaljeret i tidsskrifter som Den Tekniske Forenings Tidsskrift, Tidsskrift for Physik og Chemi, Elektroteknikeren og Industri-Tidenden.

16 Hård og Misa (red.), 2008, s. 1-22.

17 Böcher, 1945; Buhl og Nielsen, 1994, s. 62; Buhl, 2005.

18 Harnow, 2011.

og USA mellem jævn- og vekselstrøm, og her valgte bystyret Thomas Edisons jævnstrømssystem som en pragmatisk løsning frem for den stærke vekselstrøm.¹⁹ Man kan diskutere, i hvor høj grad denne krig kunne udspille sig under danske forhold, idet man indtil efter 1900 ikke reelt havde den viden, der skulle til. Desuden indskrev jævnstrømmen sig i en særlig kulturel udvikling, idet den var ideel til brug for den voksende andelsbevægelses elværker, der havde et mindre opland og kunne drives med færre anlægsudgifter. Omkring 1900 var der således omkring 400 små jævnstrømsværker fordelt i landdistrikterne. Dette var jo ikke en urban udvikling men var med til at gøre elektriciteten til et større, nationalt spørgsmål. I Danmark nedsattes Elektricitetskommissionen i 1904 for at diskutere eventuelle anlæg af stærkstrømsanlæg. Kommissionen barslede med en betænkning i 1906, der mandede ud i en lov i 1907. Som konsekvens anlagde man det store H. C. Ørstedsværk i den vestlige del af byens havn.

Men som sagt gik København først ind på et jævnstrømsspor. I Borgerrepræsentationen var man først tilbageholdende. Man diskuterede elektrisk gadelys allerede i 1870'erne, men diskussionen blev lukket og åbnet flere gange i løbet af 80'erne, ikke mindst fordi man var bange for at skulle konkurrere med det dyre gasnetværk.²⁰ Ingeniør Georg Howitz var en ledende figur i etableringsfasen af gasværkssystemet. Han var forbeholden, da man i 1884 fik et andragende om drift af et elektricitetsværk i byen. Byen var netop i gang med opbygningen af et bekosteligt gassystem, og man mente ikke, der var plads til to energisystemer side om side. Indtil 1891 var billedet spredt. Der fandtes en række private elværker, typisk til fabrikker, og fra 1891 – 1905 blev opført ca. 30 private værker i byen.²¹ De forsynede enkelte karréer eller blokke – de såkaldte blokstationer – og presede processen ved at udfordre muligheden for et sammenhængende netværk. Rode nævner, at der omkring 1890 fandtes blokstationer flere steder i byen, bl.a. på Nørrebrogade og Købmagergade, men særligt i rådhuspladsområdet, som f.eks. på Nørregade, Vestergade samt det store Dagmar-anlæg, der forsynede 150 glødelamper med strøm.²²

Det elektriske netværk var desuden en mere kompliceret opgave for byen end gasnetværket havde været. Julius Thomsen formulerer det på følgende måde i Borgerrepræsentationen:

Den der staaer i Spidsen for eet elektrisk Belysningsanlæg maa nemlig være udrustet med specielle Kundskaber i mathematisk og fysisk Retning, da den elektriske Belysning hviler paa et fuldstændigt videnskabeligt Grundlag, og forudsætter Beregninger, der maa udføres med den største

---

19 Wistoft oa., 1992.

20 Hyltøft 1994, s. 31ff.

21 Wistoft oa., 1992 s. 11.

22 Rode (red.), 1942, s. 44ff.

*Sikkerhed, medens Gasværksdriften væsentlig er en Industri, hvis Ledelse i al Fald ikke i samme Grad gør Krav på matematiske kundskaber.*²³

Det var altså en anden netværksteknologi-viden, der var på spil, og dermed også en anden opgave for bystyret. Den nye stadsingeniør Charles Ambt tog på studierejse til England. Kommunens elektriske ingeniør Ib Windfeldt-Hansen rejste rundt på kontinentet i begyndelsen af 1889 for at studere de byer, der havde taget skridt til elektrificering. Ambt og Windfeldt-Hansen interesserede sig i deres rapporter og rejsenoter for tekniske forhold som spændingstype og ledningsnet. Men de interesserede sig i lige så høj grad for organisation og finansiering, dvs. koncessioner, selskabstyper, driftsansvar osv. Winfeldt-Hansen vendte hjem med en rapport, der stærkt anbefalede et jævnstrømssystem, som beboerne kunne abonnere på.

Det afgjorde sagen. Borgmester Øllgaard fremlagde et projekt til 14.000 lamper og 1,4 mio. kr., og i september 1889 besluttede man oprettelse af en station. I marts 1890 udsendtes indbydelser til abonnementstegning, og den første succes var overvældende. Allerede inden det første spadestik udvidede man derfor til 20.000 lampers kapacitet.²⁴ Man anlagde elværket nær Kgs. Nytorv, da man kunne se, at det var i dette kvarter, der var størst interesse for gasnettet i sin tid.

Den 5. oktober 1900 blev det vedtaget at oprette Elektricitetværkernes Ingeniørkontor.²⁵ Kontoret tog sig af al drift af ledningsnet, gadebelysning, stik og målerledninger, tilsyn samt den elektriske del af sporvejene. Hermed blev byens første netværksteknologiske specialenhed oprettet. I 1894 begyndte man projekteringen af værk nummer to, Vestre Elværk, da Gothersgadeværket ikke kunne dække behovet på Vesterbro og den nye Rådhusplads. Man placerede det på den nuværende Tietgensgade, nær de store forbrugere som havnen (der også kunne levere kølevand til værket), Tivoli og Rådhuspladsen. Det var i konstruktionen ligesom Gothersgade, og kørte på koks og kokssmuld. I år 1900 begyndte man opførelsen af Østre Elværk på Østerbro, og disse tre værkers kapacitet dækkede til sammen byens behov indtil 1917.²⁶

Nerverne som netværk af energi

Da først et elværk var etableret og processen begyndt, fik det betydning for etableringen af en række andre netværk i byen, både som konsekvenser og forudsætninger for det videre forløb. Vi kan altså i disse nedslag se, hvordan der over en kort

---

²³ Citeret i Rode (red.), 1942, s. 39.

²⁴ Rode (red.), 1942, s. 39ff.

²⁵ Rode (red.), 1942, s. 56.

²⁶ Hansen 1992, s. 59.

periode bliver etableret et stort teknologisk system med en række "parasitiske" netværk, som lever af det og er mere eller mindre sammenvævet med det. Det skal vi vende tilbage til længere fremme for her kort at introducere et andet rum, hvor elektrificeringen af byen foregår samtidigt og forbundet med den ovenstående, men med nogle helt andre konsekvenser, nemlig i skønlitteraturen og den populærmedicinske faglitteratur.

I Johannes Jørgensens bog "København" fra 1892 optræder det offentlige rums lys på alle niveauer: de elektriske lamper, der hænger som måner over jernbaneterrænet, de elektriske lysballoner foran butiksvinduerne, glasboblere på Kongens Nytorv.²⁷ I det hele taget giver det elektriske lys' voksende tilstedeværelse i det offentlige rum anledning til en række reaktioner og refleksioner hos københavnske forfattere. Et kompleks, der var særligt intenst i den litterære diskurs lige omkring 1900, var forholdet mellem den teknologiske by og den medicinske krop – det var klimakset for "nervernes århundrede" og "nervernes diskurs". Bekymringen for byens hastighed, flygtighed og overophedning af sansesystemet, som også findes hos de klassiske tyske sociologer, var temaet for en række bøger som Ludvig Feilbergs Om størst udbytte af sjælsevner (1881), Knud Pontoppidans Neurasthenien (1886), Carl Langes Bidrag til Nydelsernes Fysiologi (1899), Daniel Jacobsons Nervøsitet og andre nervesygdomme (1902) og Frode Sadolins Nerve-Helse (1908).²⁸

Disse forfattere identificerede sygdommen Neurasteni eller nervesvækkelse som konsekvens af overstimuleringen eller -opladningen, og anbefalede ophold på kursteder eller i landlege omgivelser for at aflade og genvinde balancen. Axel Garde beskriver, hvordan det "elektriske Uvejr" af nerveirritationer pressede byboeren til flugt og aggression.²⁹ Diagnosen symptomer er som at se en direkte oversættelse af de kendetegn, som den daværende sociologiske outsider Georg Simmel i netop de år fremførte i en forelæsning på den store byudstilling i Dresden i 1903. Senere skulle Simmels tekst oversat til engelsk "The Metropolis and Mental Life" blive en klassisk tekst både i sociologi og bystudier. Bedre end andre samtidig beskrev Simmel sammenhængen mellem det psykologiske overload på den ene side, og byrummets flimrende sammensætning af tilfældige møder, udvekslinger og flydende værditilskrivninger på den anden. Den moderne by, sagde Simmel, belastede og opbrugte menneskets opmærksomhed.³⁰

Simmels bekymring for det moderne og den direkte sammenbinding af krop og byrum lå i tiden. Hvis vi prøver at kigge nærmere på en af de nævnte danske psykiatriske bøger, Pontoppidans "Neurasthenien", ser vi allerede på en af de første sider denne formulering:

---

27 Zerlang 2002, 193.

28 En stor del af disse titler er fundet hos Martin Zerlang, *Ibid.*

29 Garde, 1908, citeret i Zerlang, 2002, s. 79.

30 Simmel, 1903.

*thi vor Hovedstad er netop nu naaet op til at blive en stor By, hvor den complicerede og potenserede Tilværelse er Udtryk for et overinciteret Nervesystem.*³¹

Pontoppidan skelner her ikke klart mellem nervesystemet som en metafor for byen eller for kroppen. Det er som om begge dele er komplicerede, potenserede og overinciterede, og filtret ind i hinanden i den moderne verdens sansebombardement. Denne sammenfiltrering er gennemgående i Pontoppidans bog, ligesom den er det i en række afhandlinger fra europæiske og amerikanske neurologer og psykiatere i perioden. I den internationale diskussion samler synspunkterne sig omkring New York-psykiateren Beard, der opfandt begrebet "Neurasteni", og franske psykiatere som Achille-Adrien Proust, far til den senere berømte forfatter Marcel, der selv havde denne diagnose. Beard så neurastenien som en særlig amerikansk sygdom knyttet til Den Nye Verdens påtrængende modernitet, og behandlede den bl.a. med elektroniske stød. Europæiske psykiatere overtog hans diagnose men ikke hans behandling. Franskmandene mente, den nervesvækkede tilstand var arvelig og knyttet til den "neuropatiske familie" af sygdomme, bl.a. kendetegnet ved en konstant trang til bevægelse. Der var også aspekter af race-tænkning i diskussionen. Lægen Phillipe Thissiet introducerede i 1887 historien om "Den Vandrende Jøde", der er tvunget til at gå rastløst om indtil dommedag, i den medicinske terminologi som billede på sygdommen.³²

Proust udgav i 1897 bogen "Neurastheniens hygiejne", som blev meget udbredt i Frankrig, med livagtige beskrivelser hentet fra hans søn, der kunne tilbringe mere end 6 dage i sengen om ugen, hvor han skrev på et stort litterært værk om livet i det franske borgerskab. Adrien Proust pegede på storbyens borgerlige elite og "hjernearbejderne" blandt disse som lokus for neurastenien – den samme gruppe som samtidig var kernepublikum i Sigmund Freuds psykoanalytiske klinik i Wien. Freud og Proust havde diskuteret fænomenet, og førstnævnte arbejdede videre med neurastenien som en neurose, der til forskel fra den hysteriske patients "perverterede vilje" udviste en "udtømt vilje".

Den urbane krop sammenføjes

Tilbage hos Pontoppidan i København kan vi genfinde den internationale diskussion. Som Beard mener Pontoppidan, at neurastenien som lidelse, er knyttet til den urbane modernitet, men som den franske skole mener han ikke, den begrænser sig til den Nye Verden. Som Proust knytter han sygdommen til den særlige

---

³¹ Pontoppidan, 1886, s. 4.

³² Rabinbach, 1990, s. 156ff.

gruppe på fremmarch i det elektrificerede bysamfund. Pontoppidan kalder dem ”mellemklassen”:

Den Klasse derimod, for hvilken den nervøse Elendighed i særlig Grad er Tidens Ulykke, det er den saakaldte dannede Mellemklasse, det er dem, der i Kampen for Tilværelsen repræsenterer de Kæmpende, de Saarede og de Slagne, det er den Fattigdom med Pretentioner, til hvilken de fleste af os høre, vi, som økonomisk talt ere Proletarer, men som dog fordre Deelagtighed i de Høiere sociale Nydelser.³³

Spændt ud mellem den moderne bys to poler, den uambitiøse arbejderklasse og det velbjærgede bedsteborgerskab, er middelklassen, ifølge Pontoppidan, i fare for at blive overopladt. Og denne opladning er ikke kun en psykologisk tilstand: Pontoppidan udbreder den nervesvækkede tilstand som et fænomen, der gennemtrænger den moderne bykultur: trafik, turisme, byens boliger, onani, homoseksualitet, den borgerlige kvindes selskabsliv – allehånde praksisser knyttet til den moderne by og krop ses som nervesvækkede.³⁴

Der er en række sådanne sygdomme, der knyttes til byen i denne periode – agorafobi, klaustrofobi osv. – men neurastenien er særligt dominerende og fungerer hos nogle kommentatorer som overordnet diagnose for de andre. Det interessante er her, at tilstanden med Beards ”genopdagelse” eller navngivning knyttes direkte til elektriciteten, som Jes Fabricius Møller understreger i sin PhD-afhandling.³⁵ Beards genopdagelse kan, som Møller antyder, knyttes til et større skift i forholdet mellem krop og psyke. Følelseslivet, som i romantikken var knyttet til immateriel ånd, fik en potentiel forbindelse med den nye, biologiske krop, der voksede ud af 1800-tallets naturvidenskab. Som kulturhistorikere har peget på, var der også i 1800-tallets Danmark en bølge af følsomhed knyttet til bl.a. det nationale, og med nervøsiteten kommer altså et forbindelsesled mellem følelse og fysiologi.³⁶ Som en yderligere twist i de overlappende felter kommer termodynamikken og den elektriske ledning ind, som frugtbare figurer for at forstå den moderne affekt og følelses anatomi. Det giver mulighed for helt nye analogier mellem den maskinelle krop, dens energier, affekt og følelse.

Her bliver elektriciteten nøgle til et sprog, der kobler tekno-, bio- og psykologi på en ny måde, som hos ingeniøren Ludvig Feilberg, der beskrev det offentlige rum med elektrisk inspirerede begreber som ”Kredsning” og ”Ligeløb” som et sted, hvor folk dør unge på grund af det voldsomme krav om opmærksomhed fra ”ting” i byen, som f.eks. de elektriske sporvogne. Feilberg var inspireret af

³³ Pontoppidan, 1886, s. 5.

³⁴ Pontoppidan, 1886, s. 7ff.

³⁵ Møller, 2002, s. 146ff.

³⁶ Møller, 2002, s. 81.

elektroteknikken og telegrafien, og af maskinen som metafor for kroppen såvel som byen.³⁷

Så kroppens og byens opladte rum er svære at adskille i det elektrificerede København. Som vi har set, producerer elektriciteten en opmærksomhed omkring energi, cirkulation og kraft: man bliver stimuleret, inciteret, overfølsom. En anden side af denne kulturelle elektrificering er kommunikationen. Fra og med telegrafens opfindelse havde elektriciteten stået for en næsten tidløs overførsel af information mellem byer og nationer hjulpet på vej af netværk og apparater af forskellig slags. Dette kommunikative potentiale, forbundet med de materielle apparater og netværk, bliver også en del af denne sammenvævning. Den italienske neurolog, antropolog og forfatter Paolo Mantegazza blev i denne periode oversat til dansk, og hos ham ser man det tydeligt. Den nervøse bybeboer har, siger Mantegazza,

*femhundrede, ja femtusinde [sanser], og hans Nerver, som er blevne til lutter Mikroskoper, Teleskoper, Mikrofoner, Telefoner og Galvanometre holder ham i bestandig Uro og forvandle ham til et Spejl med mange hundrede Flader, som optager Alt, hvad der rører sig opadtil og nedadtil, i Højden og i Dybden*³⁸

Stimuleringen af kroppen gør den hypersensitiv og registrerende, den ”optager” alt, registrerer byens mangfoldige tegn og meddelelser. En af de forfattere, der er hurtig til at optage denne krop i sit sprog, er Herman Bang:

*Og som om hendes Tanker, der syntes at have selve Dødsmomentets sprængende Voldsomhed, havde meddelt sig til ham ved tusind elektriske Traade paa en Gang, gennemløb han dem alle og forstod hende.*³⁹

Udover at være en energiform, der driver eller ”inciterer”, er elektriciteten altså også ensbetydende med et kommunikationsnetværk, der formidler meddelelser så lynhurtigt, at det virker samtidigt eller som her i Bangs ”Stuk” næsten telepatiske. Kroppen besad sin egen elektricitet, der som vi har set kunne påvirkes af byrummet, såvel som gennem forskellige former for terapi, blandt andet i Beards nervebehandling.⁴⁰ Impulser og information kunne løbe gennem kroppen og påvirke den gennem kredsløb og knudepunkter, ligesom de større, elektriske netværk, der kom til at gennemløbe de voksende byer i perioden.

37 Feilberg, 1881.

38 Mantegazza, 1888, s. 87.

39 Bang, 1887, s. 180.

40 Der er en række andre elektriske behandlingsmetoder af kroppen som er undersøgt kulturhistorisk, bl.a. Herzig, 2008; Nye, 1992, s. 5ff.

Den elektriske by

Netop byens elektriske netværk kunne være et stærkt billede på den elektrificerede krop, med hvilken de også var tæt forbundne. Typisk forbindes de med den nye tids opskruede tempo, hvor byrum og krop er som forbundne kar. Som her i en forelæsning af Peter Panum fra 1904:

Medens 'i gamle Dage' Folk 'tog den med Ro', og Livet gled stille og fredeligt hen for flittige og paapasselige Mennesker, er Livet i Nutiden med dens Jernbaner, Cykler, Telegraf og Telefon en uafbrudt Kamp for Tilværelsen, den Ene spænder Ben for den Anden, Ingen har Tid til at Vente, der maa stadigt arbejdes med fuld Kraft.⁴¹

Den svenske forfatter Walther Ljungquist beskriver dette med en kobling nerve-metaforen og en særlig, vægtløs følelse:

A railway junction is like a knot of nerves, it vibrates with life. All roads lead to here. Here we are all thrown together, share a few moments and hasten on ... you move with a feeling of weightlessness, a feeling of being propelled forward.⁴²

En væsentlig del af disse netværk, som gennemtrængte byen og skabte stress og vægtløshed var elektriske. Drevet af de nye københavnske elværker opstod en række andre, mere eller mindre afhængige systemer – dem jeg i begyndelsen kaldte de ”parasitiske” netværk. Mens det elektriske ledningsnet spredte sig i København fra knudepunkter på Kongens Nytorv og Rådhuspladsen, dannede det platform og matrice for andre elektrificerede teknologier. Hvis man således kortlagde spredningen, ville man se, hvordan transport, lys og kommunikation udviklede sig enten som slyngplanter langs elnettets linjeføringer, eller som knopskydninger på dette, med egne linjer fra elværker eller knudepunkter.

Byen er altså et rum, der fra 1880'erne gradvist bliver gennemtrængt af den elektriske energi og kommunikation. Dette sker, som teknologihistorikere har peget på, i spring fra ”ør” af netværk til transurbane, -regionale, -nationale sammenkoblinger.⁴³ Mens den nationale og globale udvikling mestendels foregår i mellem- og efterkrigstiden, kan vi se, hvordan elektriske netværk omkring 1900 udvides, tilkobles og vokser sammen i København indenfor rammerne af byen

---

41 Panum, 1904, s. 490. Citeret hos Møller, 2002, s. 164.

42 Ljungquist, 1933. Citeret i oversættelse Löfgren, 2008, s. 341.

43 Graham og Marvin, 2001, s. 41; Schott, 2010.

og delvist det nationale territorium.⁴⁴ Et af de tidlige systemer, telegrafene, kan bruges som eksempel på sådanne sammenvoksninger. Brandvæsenet opbyggede allerede fra 1870'erne telegrafiske forbindelser på tværs af byen, og 1879-81 nedlagdes brandtelegrafkabler i støbte rør under byen.⁴⁵ I 1871 fik brandinspektøren en linje til privatboligen, året efter blev der trukket en til vandværket, og i begyndelsen af 1880'erne blev der ført linjer til vigtige bygninger som Nationalbanken, Hovedpostkontoret og Nationalmuseet. Omkring 1900 var systemet udvidet og udviklet, og alarmer gik dels til den lokale brandstation, men samtidig til hovedstationen. Der var altså en dobbelt sikring i systemet, og når ilden var opdaget og lokaliseret, var udrykningen hurtig. I 1891 holdt brandchefen Sextus Meyer et foredrag i Industriforeningen, hvor han på forespørgsel fra foreningens formand og til publikums jubel tilkaldte sprøjtevojnene med kort varsel.⁴⁶

Udrykningen var altså forbedret. Men det var stadig et problem for brandfolkene at få lokaliseret ilden hurtigt nok. Samtidig kunne man se en fordel i at centralisere brandvæsenet. Mindre stationer nedlagdes, og brandtelegrafene omlagdes. Der opstilledes brandskabe i den indre by, hvor almindelige forbi passerende kunne slå alarm ved at trykke på en knap.⁴⁷

...øjeblikkeligt sætter et Telegrafapparat på den nærmeste Brandstation sig i Bevægelse, der gives signal til Mandskabet at det skal rykke ud, og ... højst 10 minutter efter Ildens Opdagelse er Sprøjter og Stiger og Officerer paa Stedet...Naturligvis ere de moderne Opfindelser, Telegraf og Telefon, benyttede efter den størst mulige Maalestok. Paa Hovedbrandstationen findes saaledes et helt, stort Værelse udelukkende optaget af elektriske Apparater.⁴⁸

Brandtelegrafene hvilede altså dels på centraliseret information og en decentral brug af det "offentlige øje" i sit behov for konstant at optimere reaktionshastigheden. Nettet udviklede sig ved siden af andre telegrafnet som Statstelegrafene og kommercielle forbindelser men optages gradvist i det offentlige net for til sidst at blive overtaget næsten helt af telefonforbindelser, der er hurtigere og mere fleksible.⁴⁹

Mens telegrafene således med tiden blev en del af – og integreret i – telefonnettet, var byens gadebelysning et eksempel på et netværk, der var direkte afhængigt af det kommunale elværkssystem. I 1881 ophængtes en buelampe foran *National*

44 Globale, danske projekter som Store Nordiskes kabelføring er på grænsen men er ekstraordinære i denne periode, Wistoft, 1994; Wistoft oa. 1992.

45 Hassø, 1931, s. 402.

46 Salmonsens Konversationsleksikon, "Brandtelegraf" J. H. Schultz, 1930, s. 860.

47 Hassø, 1931, s. 483.

48 Illustreret Tidende nr. 44, 1903.

49 Hassø, 1931; J. H. Schultz, 1930.

Scala ved Tivoli for at lokke publikum til. Det skarpe hvide lys faldt på pladsen ved forlystelseskomplekset et par hundrede meter vest for Rådhuspladsen, og satte dermed en scene for lyset som en spektakulær nyhed i byens rum.⁵⁰ Igen året efter holdt samme etablissement en elektrisk lysfestival med forskellige typer belysning inde og ude.⁵¹

Med det elektriske lys skete en rumliggørelse, som i høj grad senere er blevet taget for givet, og som Kulturgeografen Nigel Thrift kalder ”*This history of ever-expanding landscape of light which we now take for granted*”.⁵² Thrift peger på en række ændringer i rumligheden omkring det elektriske lys: Dels en ”kolonisering af natten”, hvor nye praksisser rykker ind i byen efter solnedgang. Byen havde længe været ramme om natlige aktiviteter, men med det elektriske lys blev de flere og mere mangfoldige. Natten blev ramme om underholdning, offentlige fester og særlige forbrugsformer, mens tidligere tiders bekymring for sikkerheden i mørket mindskedes. Det elektriske lys gav også momentum til konstruktionen af de ”drømmerum”, som bl.a. Walter Benjamin senere blev så fascineret af – stormagasiner, hoteller, caféer, passager – hvor lyset inviterer til konsumtion og selvforglemmelse.⁵³ Som David Nye skriver: ”*spectacular lighting ... quickly became a central cultural practice*”.⁵⁴ Lyset medførte også nye overvågningsmuligheder i fabrikker, fængsler og på offentlige gader og pladser. Dette var ikke for alle en positiv ting, og skodder, spejlglass og belysningens blandede modtagelse i nattelivet fortæller om en kulturel ”balancering” af det gennemtrængende lys i stedet for den konstante søgen efter mere lys, som nogle kulturhistorikere forudsætter.⁵⁵ For eksempel fik dansesalonen *Figaro* i 1884 kulbuelys men måtte tage det ned igen efter klager fra det kvindelige klientel, der ikke holdt af den skarpe belysning.⁵⁶ Det skal nævnes her, at byen havde haft gasbelysning siden midten af 1800-tallet, som også fortsatte i lang tid sideløbende med elbelysningen. Gaslampernes lys havde en stor betydning for bl.a. fornemmelsen af sikkerhed og orientering, men det lyslandskab som antydes ovenfor blev først tilstedeværende med det stærke, hvide elektriske lys.

I 1870’erne begyndte man at diskutere elektrisk belysning i de københavnske gader. Et af de første temaer var den sikkerhed mod overfald og trafikulykker, som de stærkere kulbuelamper angiveligt ydede i forhold til gaslamperne. På det tidspunkt var det elektriske lys dog ikke et realistisk alternativ til gaslamperne,

---

50 Dahl, Faaborg-Andersen og Gelardi 1939, s. 482.

51 F.eks. Wistoft, 1994, s. 163. Kulbuelampen havde været forevist offentligt i 1857 på Christiansborg Ridebane.

52 Thrift, 1996, s. 268.

53 Williams, 1982; Highmore, 2002.

54 Nye, 1992, s. 383.

55 Highmore, 2005; Schivelbusch, 1995; Dahl, Faaborg-Andersen og Gelardi, 1939; Dennis, 2008; Otter, 2010). Gadelysets materielle betydning er også undersøgt hos Otter, 2008.

56 Hansen, 1992, 11; Dahl, Faaborg-Andersen og Gelardi 1939, s. 481.

og man havde i 1885 afvist en henvendelse fra et privat firma om drift af en elektrisk station.⁵⁷ Med anlæggelsen af Gothersgadestationen kunne belysningsnettet dog tage sit første skridt. Det første gadelys tændtes på Kgs. Nytorv d. 26. maj 1892 i anledning af Christian IX's guldbryllup. I de følgende år fulgte i nævnte rækkefølge Østergade, Amagertorv, Købmagergade, Frederiksberggade, Frederiksborggade, Rådhuspladsen og Vesterbros Passage. Således bevægede systemet sig skridt for skridt fra Kgs. Nytorv mod vest og understregede denne linje i byen som den centrale. Herfra spredtes systemet til andre centrale dele af byen.⁵⁸ De byrum, der først betjentes af det kostbare system, havde altså en særlig betydning, primært gennem tætheden af mennesker eller repræsentativ prestige.⁵⁹ Således voksede det elektriske net frem som et spejl af byens socialt-rumlige hierarki.

Den teknologiske udvikling stimuleredes løbende af krav fra trafikudviklingen og den stigende hastighed i gaderne, hvor især sporvognene satte en stigende hastighed.⁶⁰ Eksempelvis undersøgte man ved asfaltering af de første gader, hvor meget lys asfalten reflekterede og dermed blændede trafikanterne. I den tekniske litteratur understregedes også, at gaslampernes lys var beregnet for fodgængere og langsom trafik, mens den øgede hastighed stillede krav om den stærkere elbelysning. I 1889 fik etableringerne Wivel og Arena egentlige elektriske lysanlæg, mens Tivoli først i 1898 blev tilkoblet strøm fra offentligt forsyningsnet.⁶¹ Byen var nu kablet, opkablet og lysende. Strømmen forlænte det urbane landskab med en ny, pulserende sensitivitet. Selve elektriciteten og dens netværk blev objekt for fascination men også for uro og ulykker.⁶² Hele tiden var udviklingen drevet af "de andre storbyer", primært i Europa, som København nu ville sammenlignes med.⁶³ I 1889 under borgerrepræsentationens forhandlinger om anlæg af en elektrisk centralstation opridsede Politiken således følgende:

Det drejer sig her om en Sag, der utvivlsomt ligger Københavnerne stærkt paa Hjærte; i Udlandets Byer har den elektriske Belysning i de sidste Aar gjort saa enorme Fremskridt, i den Grad taget Têten, at vi næsten maa skamme os, naar vi ser, at en Handskebutik paa Østergade, en Guldsmedebutik paa Købmagergade, National og et par Lamper i Tivoli snart sagt er ene om at repræsenterer Gadernes højeste Oplysning.⁶⁴

57 Wistoft, 1994, s. 164.

58 Dahl, Faaborg-Andersen og Gelardi, 1939, s. 461.

59 Det eksklusive ved det tidlige elektriske lys fremhæves også hos københavnere som Valborg Nielsen, der fortæller, hvordan hun med sin mor opsøger det nye lys i Jorcks Passage, se Stadsarkivets erindringer, nr. 1237, Nielsen, Valborg, p. 4.

60 Holm og Johansen, 1941, s. 169.

61 Dahl, Faaborg-Andersen og Gelardi 1939, s. 485ff.

62 Wistoft et al., 1992, s. 16.

63 Politiken 3. oktober 1887.

64 Politiken 13. september 1889.

Kritikken gik også på, at de centrale aktører i den tekniske diskussion, som teknikborgmester Øllgaard, belysningschef Howitz og stadsingeniør Ambt, ifølge Politiken ikke så elektrisk lys som et potentiale i det offentlige men kun det private rum. Det skulle vise sig at gå anderledes.

Mens den elektriske kabelføring under byen var et netværk for sig, kan man se de andre, tilsluttede netværk som snylteplanter eller parasitter, der koblede sig op på elværkskablerne – gadebelysning, telefon osv. Men et netværk var en større elektrisk parasit end nogen andre, nemlig de københavnske sporveje. I de to årtier op til 1900, der betød den mest omfattende acceleration af byernes vækst i den vestlige verden, stod sporvognen frem som vokset ud af urbaniseringens problemstillinger. Et offentligt transportsystem med stor kapacitet, robust udstyr, høj frekvens og økonomisk tilgængelighed for flertallet. Det var et ”parasitisk” netværk i den forstand, at det brugte stort set alle de andre netværk, der eksisterede på det tidspunkt, som del af sin drift, men særligt udnyttede det elektriciteten.

Efter at byen i 1863 havde fået sin første hestesporvogn, der bl.a. kørte Frederiksbergs borgerskab ind til centrum, blev København over et par årtier en sporvejsby. En række små private firmaer voksede frem, som i 1890'erne blev samlet i et, *De Københavnske Sporveje*, hvilket muliggjorde, at hele sporvejsnettet kunne blive elektrificeret omkring 1900. På trods af en mildest talt spredt forskning i denne historie om Københavns første, offentlige transportsystem, kan man se, hvordan sporvejene udviklede sig til at blive et transportnetværk, der gennemtrængte byen i lige så høj grad som andre af tidens metropoler.⁶⁵ For eksempel bliver der over to pinsedage i 1903 kørt en lille halv million passagerer rundt i sporvejsnettet, hvilket er relativt mange i en by, hvis befolkning var omkring fire hundrede tusind.⁶⁶

De sporvogne, der bevægede disse mange kroppe rundt i byen, var elektrificerede i mere end en forstand. Dels var de bygget (eller ombygget), så de brugte strømmen som drivkraft med et system udviklet af den amerikansk-tjekkiske ingeniør Frank Sprague.⁶⁷ Som L. Ernst nævnte i sit foredrag, førtes strømmen fra et kabel gennem sporvognens krop og videre ned i skinnerne, hvor den vandrede rundt i byen som den ”vagabonderende strøm”, Ernst advarede mod.⁶⁸ Strømmen drev en række funktioner i vognen: Både udvendig og indvendig belysning kørte på el, der var særlige, elektriske bremsere, og dørene i de moderne vogne åbnede og lukkede elektrisk. Som én stor, elektrisk sammenføjning kørte nettets godt 600 vogne således rundt i byen og viste sig at være en ganske god forretning, hvilket var medvirkende til, at nettet i 1911 blev gjort rent kommunalt.

---

65 Thelle 2013, s. 107ff. Af tidligere beskrivelser kan nævnes bl.a. *Københavns sporveje*, 1963; Røgind, 1913.

66 Thelle 2013, s. 111.

67 Filarski, 2011; McKay, 1976.

68 Den Tekniske Forenings Tidsskrift, 1900, p. 29ff.

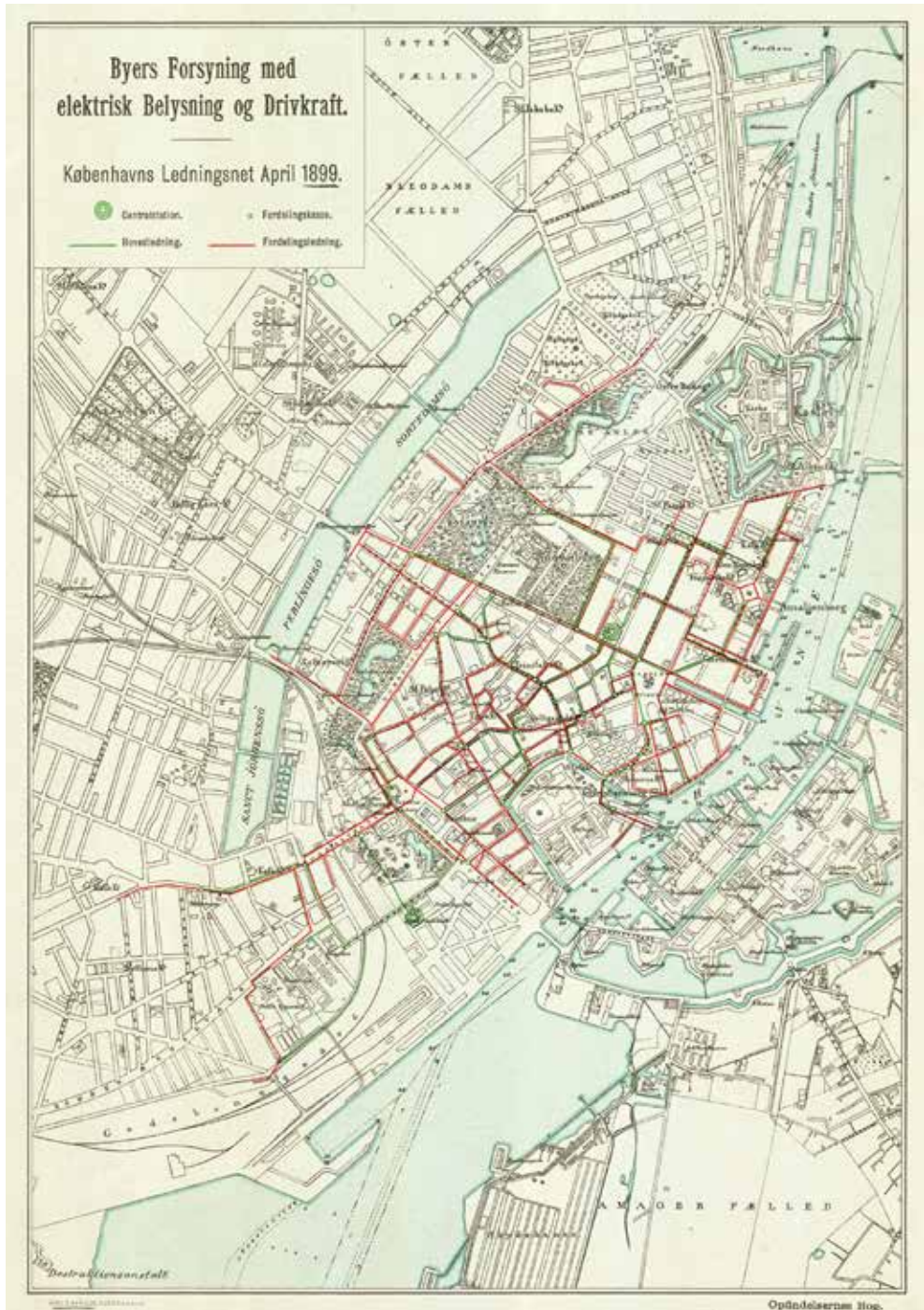

Her er det elektriske fyrtårn både belysning, udstillingsgenstand og orienteringspunkt. Tegning af Karel Sedivy fra den store industriudstilling i København 1888. Det Kongelige Bibliotek.

Sporvejene udviklede sig i et stjerneformet net med centrum i Rådhuspladsen, koblet med ringlinier på tværs, et mønster der stort set fastlagde de ruter, byens busser kører efter i dag. Udviklingen og elektrificeringen af dette netværk betød et nyt byrum præget af forbindelse, tilkobling og navigation. Hvis vi begynder med det første felt, forbindelserne, kan vi passende begynde med eksemplet Linje 1. Den kørte nord-syd mellem Rådhuspladsen og i første omgang Østerbro og siden videre nord til Svanemøllen og Hellerup.⁶⁹ Under navnet "Strandvejslinien" blev den en udflugtsrute for en voksende gruppe københavnere og dermed genstand for livlig diskussion. Et af temaerne var, at linjen blev videreført for langsomt – men da den så endelig førtes videre, blev der også protesteret. Som det udtrykkes i *Grundejerbladet*:

...det staar nu mere og mere klart at de elektriske Sporvogne har fremkaldt en Revolution noget lignende den anden [industrielle] og i Virkeligheden af mindst lige så voldsom Betydning. ...Nogle Forretninger sygne hen, fordi "de elektriske" løbe med deres Kunder, andre Forretninger blomstre fordi Sporvognene bringer dem nye Kunder, for hvem Vejen hidtil var for lang.

⁶⁹ Denne linie, der var den mest benyttede frem mod 1900, beskrives i Bjørnson, 1988.

Elektricitetsens udbredelse i København 1899. En kortlægning af både de meste prestigøse og de mest befærdede steder i byen. Fra Opfindelsernes Bog. Det Kongelige Bibliotek.

Forretningsbesøget i den indre By er absolut i tiltagende. For dem, der vil købe i bestemte, ansete Forretninger på Strøget, er det nu langt lettere at få deres Ønske opfyldt, selv om de bo langt borte, hvor de tidligere gjorde de

fleste Indkjøb i Forretninger, som laa i nærheden ... trafikken med de elektriske Vogne stiger Maaned for Maaned og stiger enormt, det kørende og købende og lejende Publikum er saare tilfreds, men adskillige af de Handlende og af Husejerne føler sig paa gyngende Grund. Det samme gælder adskillige Restaurationer. Næsten paa alle linier lægges det yderste Holdsted stedse længere ud, men ved det gamle Holdsted blomstrede som regel Restaurationer. Folk kørte helt ud og blev der. Saa snart Holdstedet er flyttet, fare de forbi, længere ud. Et par Restaurationer ved Strandvejen er f.ex. bleven halvt ødelagte ved denne Forholdenes Forrykning.⁷⁰

Byrummet bliver her defineret af forbindelser mellem sporvognenes rækkevidde på den ene side, og på den anden side en udvikling af indre by, den såkaldte citydannelse.⁷¹ Men en ny mekanisme introduceres her gennem historien om udflytningen af endestationerne. I den voksende by var mekanismen centrifugal: hvis man bekvemt kunne komme længere ud, så gjorde man det. Både hvad angik den rekreative trafik og arbejds trafikken søgte folk i denne periode ud, så længe der stadig var nem adgang til de forbrugs- og drømmerum, som voksede frem i centrum. Sporvejene fik væsentlig indflydelse på grænserne mellem by og ikke-by ved at definere grænsen for, hvor langt man kunne komme og stadig have adgang til bl.a. cityområdet.

Det leder til et andet eksempel på byens forbindelseskultur: Da man i 1906 oprettede linie 5 i pendulfart mellem det nyligt indlemmede Brønshøj over Rådhuspladsen til Frelser Kirke, var Brønshøj kun et landsbysamfund. Her var i 1899 blevet grundlagt arbejderkolonien *Enigheden*, beboet af arbejdere på mejeriet af samme navn. Efter pres fra bl.a. disse beboere oprettedes linjen som en af de første pendlerruter, der medvirkede til, at byen blev en af de hurtigst voksende københavnske forstæder.⁷² I modsætning til Brønshøj følte beboerne på Nørre Alle øst for Nørrebrogade sig tværtimod frakoblede. I 1903 henvendte de sig til sporvejselskabet i et brev under overskriften *Et kvarter der venter på en Sporvej*.⁷³ Her beklagede de den lange vej til centrum, faldet i grundværdi for deres kvarter, og udviklingens generelle stagnation. Beboerne i kvarteret ved Søndre Boulevard indsendte en underskriftindsamling i indbinding og guldtryk med lignende appel. Forbindelse og tilkobling blev afgørende for byboerne, så snart sporvejene havde gjort deres indtog og forbundet andre dele af byen. Forbindelseskulturen viste sig også ved en byudvikling omkring de større sporvejsknudepunkter, som det f.eks. skete omkring Trianglen på Østerbro.

⁷⁰ Grundejerbladet 14. november 1903.

⁷¹ Om citydannelse i danske byer, se f.eks. Toftgaard, 2012; Jørgensen, 1986.

⁷² Aftenposten d. 9. august 1903.

⁷³ Samfundet d. 7. december 1903.

De elektriske sporveje havde også deres del i at navigation blev en central del af bykulturen, både socialt og topografisk. Vi kan se det gennem to eksempler, trafikuheld og social omgang i sporvejskupeen. De elektriske sporveje var flere, hurtigere, tungere og ikke mindst mere lydløse end deres hestetrukne forgængere. De blev dødsensfarlige på en måde, man ikke hidtil havde set i byens trafikale historie: de glidende vognkroppe kunne overraske, fastklemme og dræbe mennesker og dyr med en ny brutalitet og hastighed. Samtidens aviser bugner af detaljerede beskrivelser af forvredne kroppe, klippet over eller mast af de elektriske vogne. Som del af en større forandring af byens gader til transportkorridorer skabte de farlige sporveje nye praksisser: man måtte krydse vejen vinkelret og ikke spadsere skråt over – en praksis som i mellemkrigstiden blev indpisket med indførelsen af fodgængerovergange. Som noget andet nyt måtte man også vænne sig af med at springe på sporvognen i farten, og man skulle lære at finde sin plads i kupéen. Nogle sæder var for rygere, man måtte ikke spytte indenfor, og i de to-etasjes vogne var overetagen gerne for børn og unge mennesker. Sporvognskupéen og stoppestederne blev rum for en mængde anvisninger, tidstavler og meddelelser hidtil uset i byen.⁷⁴

En elektrisk kulturhistorie?

Hvis vi ser på de italesættelser, praksisser og materielle koblinger, der omgiver byen og kroppen omkring 1900, kan vi på trods af de forskellige parametre se nogle fællestræk. Hvis vi tager det for gode varer, at der sker en ”materialisering” og sammenvævning af krops- og byliv omkring 1900, og at denne bl.a. bliver drevet af nye polytekniske, neurologiske og psykiatriske former for viden, så kan man videre spørge, hvilke konkrete udtryk det giver. På den ene side bliver kroppens og byens rum konstruerede som sammensætninger af energi- og kommunikationsnetværk. Den måde, elektriciteten bliver del af den moderne krop i disse tekster, er som en energi, der altså både ”inciterer” kroppen og gør den urolig og overstimuleret som et elektrisk kredsløb. Den er metafor for en strøm eller frekvens, der accelereres og bringes ud af balance med det flimrende sociale liv i den moderne by. Men den elektriske krop viser sig også som rum for kommunikation. Som et ”spejl med hundrede flader” registrerer og reflekterer den en flimrende omverden. Nerverne, nervøsiteten og neurastenien spiller en rolle i fremkomsten af denne sammenføjning på det kropslige felt ligesom telegrafene, gadelyset og sporvejene gjorde det for det offentlige byrum.

Er der en særlig grund at fremhæve netop elektrificeringen? Der er andre kraftformer som f.eks. damp og benzin, der også er blevet brugt som metaforer og ram-

---

74 Thelle, 2013, s. 117ff.

mer for at forstå byen og menneskekroppen. Men det, der gjorde elektriciteten særlig, var dens multiple karakter af energi og kommunikationsmedie på samme tid, som gjorde elektrificeringen mere gennemtrængende i forhold til både byens og kroppens kulturhistorie.

Spørgsmålet om det frugtbare i en sådan kulturhistorie på tværs er forhåbentlig blevet åbnet med ovenstående artikel, om end den kun består i enkelte nedslag fra et kildemateriale, der sikkert kan udvides væsentligt. Men det materiale, der er inddraget, synes jeg, peger allerede på, at der er nye perspektiver i at se et begreb som elektrificering som en sammenføjning af byen og kroppen, og muligvis kunne andre komponenter også frugtbart tilføjes en sådan undersøgelse. Som et eksempel på sådanne nye perspektiver kan vi se, hvordan opmærksomheden omkring et begreb som opladning spænder fra byen til kroppen. Dette kræver en bredere definition af elektrificering, end man oftest har brugt den, men uden at miste prægnans, mener jeg, og i øvrigt heller ikke uden fortilfælde. Således peger for eksempel David Nyes brug af "electrification" meget i samme retning som denne.⁷⁵

Hensigten var således også at åbne for en diskussion af betingelserne for en byhistorie, der i sit begrebsapparat prøver at integrere henholdsvis teknologi- og kulturhistorie. Hvis der nogensinde bliver skrevet en teknologisk kulturhistorie, og den får et kapitel om den moderne by, vil det nemlig være en styrke at bygge et kapitel på en sådan forudgående diskussion.

Litteratur

- Bang, Herman. 1887: Stuk. Kbh. J. H. Schubothe.
- Bjørnson, John Kåre. 1988: Linie 1. Hovedstaden Får Trafikkselskab. Sporvejshistorisk Selskab.
- Buhl, Hans. 2005: Buesenderen. Valdemar Poulsens Radiosystem. Århus Universitetsforlag.
- Buhl, Hans, and Henry Nielsen. 1994: "Made in Denmark?: Nye Studier I Dansk Teknologihistorie". Klim.
- Böcher, Sten. 1945: "Danmarks Elektrificering." Geografisk Tidsskrift.
- Dahl, Carl V H, V Faaborg-Andersen, and Th Gelardi. 1939. Elektricitetens Historie. Kbh.
- De Landa, Manuel. 2007: A New Philosophy of Society. Assemblage Theory and Social Complexity. Continuum.
- Dennis, Richard. 2008: Cities in Modernity Representations and Productions of Metropolitan Space, 1840-1930. Cambridge University Press.

---

75 Nye, 1992

- Feilberg, Ludvig. 1881: *Om Størst Udbytte Af Sjælsevner Bidrag Til Praktisk Psykologi*. 2. Opl. J. H. Schuboths Boghandel.
- Filarski, Ruud. 2011: "A Giant Spider Web, Hanging Full of Dead Flies? The Rise of the Tram." In *Mobility in History. Themes in Transport*, edited by Gijs Mom, Peter D Norton, Georgine Clarsen, and Gordon Pirie. Éditions Alphil presses Universitaires suisse.
- Faaborg-Andersen, V. 1942: "Elektrificeringen." In *Danmarks Kultur Ved År 1940*, Bd. 4. Købehavn.
- Garde, Axel. 1908: *Dansk Aand*. Gjellerup.
- Gelardi, Th, ed. 1940: *Elektricitetens Historie Og Dens Mænd*. Alfred Jørgensens Forlag.
- Graham, Stephen, and Simon Marvin. 2001: *Splintering Urbanism. Networked Infrastructures, Technological Mobilities and the Urban Condition*. Routledge.
- Hansen, Børge S. 1992: *De Københavnske Elværker. Københavns Belysningsvæsen*.
- Harnow, Henrik. 2011: "The Role of the Engineer in Danish Modernisation, 1850–1920." *Scandinavian Economic History Review* 45:3, s. 224-243.
- Hassø, Arthur G. 1931: *Københavns Brandvæsens Historie*. Københavns Brandforsikring.
- Herzig, Rebecca. 2008: "Subjected to the Current: Batteries, Bodies, and the Early History of Electrification in the United States." *Journal of Social History* 41 (4), s. 867-885.
- Highmore, Ben. 2002: *Everyday Life and Cultural Theory. An Introduction*. Routledge.
- Highmore, Ben 2005: *Cityscapes. Cultural Readings in the Material and Symbolic City*. Palgrave Macmillan.
- Holm, Axel, and Kjeld Johansen. 1941: *København 1840-1940 Det Københavnske Bysamfund Og Kommunens Økonomi*. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Hughes, Thomas Parke. 1983: *Networks of Power. Electrification in Western Society 1880-1930*. Softshell. Johns Hopkins University Press.
- Hyltoft, Ole. 1984: *Københavns Industrialisering 1840-1914*. Systime.
- Hyltoft, Ole. 1994: *Den Lysende Gas. Etableringen Af Det Danske Gassystem 1800-1890*. Systime.
- Hård, Mikael; Thomas J. Misa 2008: "Modernizing European Cities: Technological Uniformity and Cultural Distinction". Hård, Mikael; Thomas J. Misa (red.): *Urban Machinery. Inside Modern European Cities*, s. 1–22. MIT Press.
- Jensen, Sigurd; Claus M Schmidt. 1982: *Rammerne Sprænges. 1830-1900*. Erik Kjersgaard (red.) *Københavns Historie* bd. 4, Gyldendal.

- Jørgensen, Caspar 1986: "Aspekter af Citydannelsen i København. En analyse af samspillet mellem funktionsskift og kommercielle bygninger i det indre København ca. 1870-1914". Københavns Universitet, Amager.
- Københavns sporveje 1963: 100 År Sporveje i København. Kbh.
- Levin, Miriam (red.) 2010: *Urban Modernity. Cultural Innovation in the Second Industrial Revolution*. MIT Press.
- Ljungquist, Walter 1933: *Ombyte Av Tåg*. Sth.
- Löfgren, Orvar 2008: "Motion and Emotion: Learning to be a Railway Traveller." *Mobilities* 3 (3) s. 331–351.
- Mantegazza, Paolo 1888: *Nervøsitetens Aarhundrede*. Kbh.
- McKay, John 1976: *Tramways and Trolleys : The Rise of Urban Mass Transport in Europe*. Princeton University Press.
- Møller, Jes Fabricius. 2002: "Biologismer." *Historisk Institut. Københavns Universitet*.
- Nye, David E. 1992: *Electrifying America. Social Meanings of a New Technology, 1880-1940*. MIT Press.
- Olesen, Bodil; Jytte Thorndahl 2004: *Da Danske Hjem Blev Elektriske 1900-2000*. Århus: Kvindemuseets Forlag.
- Otter, Chris 2008: *Victorian Eye : A Political History of Light and Vision in Britain, 1800-1910*. University of Chicago Press.
- Otter, Chris 2010: "Making Liberalism Durable: Vision and Civility in the Late Victorian City." *Social History* 27:1, s. 1-15.
- Panum, Peter 1904: *Illustreret Lægebog*. København.
- Pontoppidan, Knud. 1886: *Neurasthenien. Bidrag Til Skildringen Af Vor Tids Nervøsitet*. Th. Linds Boghandel.
- Rabinbach, Aron 1990: *The Human Motor: Energy, Fatigue and the Origin of Modernity*. Basic Books.
- Rode, Jørgen 1942 (red.): *Københavns Elektricitetsværker. Københavns Belysningsvæsen*.
- Røgind, Sven 1913: "Københavns Sporveje Gennem 50 Aar." *Nationaløkonomisk Tidsskrift*, 21:3
- Brøndum-Nielsen, Johannes (red.):1930. *Salmonsens Konversationsleksikon*. J. H. Schultz.
- Schivelbusch, Wolfgang 1995: *Disenchanted Night. The Industrialization of Light in the Nineteenth Century*. UCLA Press.
- Schott, Dieter 2010. "Empowering European Cities: Gas and Electricity in the Urban Environment". Mikael Hård and Thomas J Misa (red.): *Urban Machinery. Inside Modern European Cities* , s.165–186. MIT Press.
- Simmel, Georg 1903: "Die Großstadt Und Das Geistesleben." *Die Grosstadt. Vorträge Und Aufsätze Zur Städteausstellung, Band 9*, 185–206. Th. Petermann.

- Simonsen, Dorthe Gert 2008: "Transitrum: Flykabiner og supermodernitetens ikke-steder". *Scandia* 74:2, s. 103–126.
- Thelle, Mikkel 2013: "København 1900. Rådhuspladsen som laboratorium for den moderne bys offentlige rum". Københavns Universitet.
- Thrift, Nigel 1996: *Spatial Formations*. SAGE Publications.
- Toftgaard, Jens 2012: "Citydannelse, butiksstrøg og byidealer". Institut for Historie, Kultur Og Samfundsbeskrivelse. Syddansk Universitet.
- Wagner, Michael; Adri A. Albert de La Bruh  ze 2012: "Det Europæiske Fritidsmenneske : Forbruger- Og Forhandlingskrydsfelter I Det 20.   rhundredes Fritidsliv". *Den Jyske Historiker* 127/128.
- Williams, Rosalind 1982: *Dream Worlds: Mass Consumption in Late Nineteenth-Century France*. University of California Press.
- Wistoft, Birgitte 1994: "Elektrificeringen af Danmark – træk af dansk elektricitetsforsynings historie". Hans Buhl; Henry Nielsen (red.) *Made in Denmark? Nye Studier I Dansk Teknologihistorie*, s. 161–194. Klim.
- Wistoft, Birgitte; Henry Nielsen 1998: "Painting Technological Progress: P. S. Kr  yer's 'The Industrialists'". *Technology and Culture* 39:3 s. 408–433.
- Wistoft, Birgitte; Jytte Thorndal; Flemming Petersen; Harriet Hansen 1992: *Elektricitetens   rhundrede*. Dansk Elforsynings Historie. Bd. 1–2. Danske Elværkers Forening.
- Zerlang, Martin 2002: *Bylivets Kunst*. København som Metropol og Miniature. Spring.

Utrykte kilder

Stadsarkivets erindringer, nr. 1237, Nielsen, Valborg, HA 33, se www.erindringer.dk

---

English Summary

Electrification is a central part of the modern city's cultural history. The article investigates the phenomenon with a case in Copenhagens development 1880-1914, how the early development of electricity took part in a transformation of both urban space and the human body. As two systems, they were both becoming more accepted as artificially sustained and technologically accelerated with the advent of electrical power and networks. This unfinished investigation suggests how a possible cultural history of technology could relate traditional objects of historical study in new ways.

Tenna Jensen er Ph.d. i historie og ansat som post.doc. på Københavns Universitet ved SAXO-Instituttet. Hun arbejder på projektet *Mad til ældre i Danmark i det. 20. og 21. århundrede*. Projektet er en del af Københavns Universitets stjerneprogram CALM (counter-acting age related loss of skeletal muscle mass).

FRA FORFALD TIL FORBEDRING

Ændrede opfattelser af ældres sundhed i Danmark i det 20. århundrede

Artiklen sætter gennem en analyse af københavnsk ældrepolitik fokus på, hvornår og hvorfor opfattelsen af ældres sundhed ændrede sig fra et upåvirkeligt forfald til den nutidige sundhedsopfattelse, hvor de ældres kroppe er en påvirkelig størrelse, der kan bedres og vedligeholdes ved hjælp af kost og motion. Artiklen søger gennem en analyse af ældrepolitiske diskussioner i Københavns Kommunes Borgerrepræsentation, i perioden 1892 til 1964, at datere ændringen i sundhedsopfattelsen med det formål at bidrage med ny viden om udviklingen af sundhedsopfattelser i Danmark, samt at klarlægge oprindelsen og rammerne for den nuværende ældrepolitiske kurs.

I dag bliver den stadigt voksende aldrende befolkning set som en af den vestlige verdens største samfundsøkonomiske udfordringer. Det stigende antal ældre gør det ifølge FN nødvendigt at skabe samfund med fokus på ”...*older persons and development; advancing health and well-being into old age; and ensuring enabling and supportive environments.*”¹ I Danmark har den samfundsmæssige

---

1 Report of the Second World Assembly on Ageing Madrid, 8–12 April 2002 på http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.197/9 d. 19/11 2013.

betydning af at forbedre de ældres sundhedstilstand været et af de mest centrale emner i de nationale politiske diskussioner om velfærdsstatens udfordringer og fremtid siden 1980'erne. Aldringsforskeren Henning Kirk har i sine studier af lægelige aldringsopfattelser i 1800-tallets Danmark vist, at troen på at ældres sundhedstilstand kan forbedres ikke altid har eksisteret. I 1800-tallet opfattede lægestanden, ifølge Kirk, de ældres fysiske og mentale sundhedstilstand som værende i et uafvendeligt forfald, som allerhøjest kunne forsinkes gennem et roligt levned.²

Denne artikel sætter gennem en analyse af københavnsk ældrepolitik i perioden 1892 til 1964 fokus på, hvornår og hvorfor opfattelsen af ældres sundhed ændrede sig fra et ufravigeligt forfald til den nutidige sundhedsopfattelse, hvor de ældres kroppe er en påvirkelig størrelse, der kan bedres og vedligeholdes blandt andet ved hjælp af kost og motion. Artiklen søger gennem en analyse af ældrepolitiske diskussioner i Københavns Kommunes Borgerrepræsentation, i perioden 1892 til 1964, at datere ændringen i sundhedsopfattelsen med det formål at bidrage med ny viden om udviklingen af sundhedsopfattelser i Danmark, samt at klarlægge oprindelsen og rammerne for den nuværende ældrepolitiske kurs.

Artiklens centrale argument er, at forståelsen af ældres sundhed ændrede sig i 1950'erne og blev udmøntet i det ældrepolitiske begreb *længst muligt i eget hjem* i tiårets slutning.³ Tanken om *længst muligt i eget hjem* spejler således afslutningen på et skift i de samfundsmæssige opfattelser af ældres sundhed, der har været bestemmende for alle senere sundhedsfremmende ældrepolitiske initiativer i Danmark.⁴

Materiale og metode

Analysen er baseret på de trykte udgaver af de københavnske borgerrepræsentationsforhandlinger fra 1891-1964. Perioden dækker tiden fra den første lov om Alderdomsunderstøttelse fra 1891 til 1964, da *længst muligt i eget hjem* var blevet det almindelige udgangspunkt for kommunale ældrepolitiske initiativer. Baggrunden for at udvælge kommunale kilder er, at det nu som tidligere er kommunerne, der har ansvaret for at udforme praktiske foranstaltninger for borgerne, herunder de ældre, på baggrund af de statslige love. Søren Kolstrup har netop beskrevet, hvordan kommunernes reformer af praksis på en række velfærdsstatslige

---

2 Kirk, Henning 1995, s. 228-229.

3 Petersen, Jørn Henrik 2008, s. 165.

4 *Længst muligt i eget hjem* er i de senere år blevet afløst af *længst muligt i eget liv*. Begge har karakter af politiske hensigtsytringer, der begge spejler den danske ældrepolitiske mål. *Længst muligt i eget hjem* er således ikke én politik men er at forstå som en konkretisering af den forståelsesramme, der i sidste halvdel af det 20. århundrede definerede målet for de mange enkelte politiske tiltag.

områder, inklusive ældreområdet, har virket som en drivende kraft i udviklingen af den nationale velfærdsstat.⁵ Analysen tager udgangspunkt i den københavnske udvikling af tre årsager. For det første var København ifølge Kolstrup en af de kommuner, hvor de velfærdsstatslige reformer tidligt blev fremtrædende. For det andet har kommunen i kraft af et stort antal ældre borgere vedvarende haft stor interesse i at udvikle ældrepolitikken. For det tredje foregik den toneangivende geriatriske og gerontologiske forskning i perioden i De Gamles By.⁶ København har derfor på flere områder været frontløber på ældreområdet. Den var eksempelvis den første kommune, der introducerede hjemmehjælp (1955).⁷ Det er derfor sandsynligt, at udviklinger i synet på ældre træder tidligt, og tydeligt, igennem netop i København.

Ældre som ord eller begreb optræder ikke i borgerrepræsentationsforhandlingernes registre i den første del af perioden. Derfor er analysen baseret på diskussioner om etablering eller ombygning af kommunale alderdoms- og plejehjem, samt på forskellige politiske/administrative initiativer som eksempelvis udbetaling af alderdomsunderstøttelse/aldersrente og mindsning af betaling for eller indførsel af velfærdsydelser, der direkte eller indirekte var rettet mod de ældre.⁸

Relevant forskning

Internationalt er historisk forskning i opfattelser af ældres sundhed stadig et relativt begrænset felt. De to mest centrale forskere er historikeren Susannah Ottoway og den Foucault-inspirerede sociolog Stephen Katz. Hvor Ottoway arbejder med aldringsopfattelser og ældreomsorg i 1700-tallets England, interesserer Katz sig for de sociale, politiske, organisatoriske og epistemologiske årsager til geriatrisiens og gerontologiens fremkomst i Vesten og disse specialers brug af aktivitet som medicinsk og politisk styringsværktøj.⁹ Lægevidenskabens syn på aldring og alderdom er også i fokus i den danske aldringsforsker Henning Kirks historiske arbejde. I sin afhandling analyserer han således medicinske kategoriseringer af alderdom, og dermed også tidens lægelige opfattelser af ældres sundhed som,

---

5 Kolstrup, Søren 1996, s. 65.

6 http://www.denstoredanske.dk/index.php?title=Dansk_Biografisk_Leksikon/Sundhed/L%C3%A6ge/Torben_Geill. d. 12/5 2014.

7 Københavns Kommunes trykte Borgerrepræsentationsforhandlinger, herefter BF 1954–55, s. 1860–79.

8 Med de ældre menes her den del af befolkningen, der på et givent tidspunkt af lokalpolitikkerne blev betragtet som værende ældre. Den lokalpolitiske definition af ældre var gennem århundredet bestemt af hvilke aldersgrupper, der kunne modtage aldersbetinget understøttelse eller andre offentlige ydelser. Disse aldersgrænser har vekslet over tid, og det er derfor umuligt at lave én aldersmæssig afgrænsning af de ældre i tiden 1891–2013.

9 Ottoway, Susanna 2007; Ottoway, Susanna 1998; Katz, Stephen 2000; Katz, Stephen 1996.

ifølge ham, i udstrakt grad ligestillede alderdom med ufravigelig svækkelse og forfald.¹⁰

Bortset fra Kirks arbejde har den danske historiske forskning i ældre særligt været fokuseret på udviklingen af de offentlige velfærdsydelse i det 20. århundrede. Harald Jørgensen arbejdede både med fattigdoms og alderdomsforsorgens udvikling i det 19. og 20. århundrede. Sidstnævnte stod særligt centralt i hans bog om Almindeligt Hospital.¹¹ Nete Wingender har undersøgt skøns- og retspraksisser i danske kommuners tildeling og udbetaling af alderdomsunderstøttelse i perioden 1891-1922.¹² Søren Kolstrup har i sit arbejde om velfærdsstatens udvikling behandlet socialdemokratiets betydning som drivkraft i det kommunale velfærdsarbejde, herunder også på ældreområdet. Endelig har Jørn Henrik Petersen i en lang række værker arbejdet indgående med baggrunden for samt udviklinger indenfor de monetære velfærdsydelse til ældre siden 1891.¹³ Petersens historiske forskning i ældre omfatter også analyser af hjemmehjælpens udvikling i Danmark, hvori han kort kommer ind på fremkomsten af *længst muligt i eget hjem*, som han daterer til 1958.¹⁴ På grund af Petersens fokus forbliver *længst muligt i eget hjem* og de forestillinger om ældres sundhed og ønsker det spejler, dog et udfoldet element i hans gennemgang af de statslige diskussioner om hjemmehjælpens samfundsøkonomiske værdi.

Siden 1980 er der derudover blevet foretaget en mængde humanistisk og samfundsvidenskabelig forskning i ældres nutidige sundhed og livsvilkår i Danmark. I 1990'erne dannede først Gerontologisk Institut og senere Videnscenter på Ældreområdet rammen om en række humanistiske og samfundsvidenskabelige studier om ældres liv og livsvilkår.¹⁵ Interessen for humanistisk og samfundsmæssig viden om ældre er ikke blevet mindre siden.¹⁶ For tiden forskes der blandt andet

---

10 Kirk, Henning 1995, s.244-45.

11 Jørgensen, Harald 1940; Jørgensen, Harald 1969.

12 Wingender, Nete Balslev 1994.

13 Kolstrup, Søren 1996; Petersen, Jørn Henrik 2008a; Dansk Velfærdshistorie bd. 1-4. om alderdomsforsørgelse og ældrepolitik.

14 Petersen, Jørn Henrik 2008, s. 165

15 Videnscentrets virke beskrives i notatet, *Beskrivelse af Videnscenter på Ældreområdet og Gerontologisk Institut*, Metropol 2010. Centret udgav blandt andet *Viden om aldring* 2006; *Aldring og ældrebilleder* - 1998; *Gerontologi - livet som gammel* 2007. Også SFI udgav har siden 1970'erne udgivet en række rapporter om ældres livsvilkår eks. Olsen, Henning 1973; Platz, Merete 1981; Platz, Merete 1987; Platz, Merete 1992.

16 Jf. eksempelvis projektet *Velfærd for ældre - holdning og handling*, Center for Velfærdsforskning, Syddansk Universitet.

på Center for Sund Aldring og CALM projektet i en række kulturanalytiske samt historiske problemstillinger om ældres liv og sundhed.¹⁷

Alderdomshjemmene oprettes

Den 9. april 1891 blev *Lov om Alderdomsunderstøttelse til værdige trængende udenfor Fattigvæsenet vedtaget*. I lovens paragraf § 1 blev det slået fast, at

*”Den, der efter at have fyldt sit 60de Aar bliver ude af Stand til at forskaaffe sig selv eller dem, overfor hvem der paahviler ham fuld Forsørgelsespligt, det fornødne til Underhold eller til Kur og Pleje i Sygdomstilfælde, skal, for saa vidt han har Indfødsret, efter de nedenfor angivne Bestemmelser være berettiget til at erholde Alderdomsunderstøttelse.”*¹⁸

Dermed påtog den danske stat sig for første gang ansvaret for at understøtte de værdige ældre borgere, der ikke kunne forsørge sig selv, uden at de derved mistede deres borgerrettigheder.¹⁹ Ansvaret for administrationen af loven blev placeret hos kommunerne. Den 1. januar 1892 trådte loven i kraft i hele landet og dermed også i Københavns kommune, hvor Magistratens 3. afdeling fik ansvaret for dens forvaltning. Alderdomsunderstøttelsesloven anerkendte, at der var en del af de værdigt trængende fattige, der ikke længere var arbejdsdygtige, og som det derfor ikke nyttede at udsætte for fattighusenes arbejdsfremmende indretning.²⁰ De gamle, der var svage nok til indlæggelse, skulle nu anbringes på særlige kommunale alderdomshjem, der *”...skulle frembyde nogle Fortrin frem for Stiftelser...”*.²¹ De havde til formål at sikre en passende pleje af de ældre.²² Dermed fik kommunerne pålagt et ansvar overfor de svageste fattige gamles boligforhold og pleje.

Netop fordi kommunens plejeforpligtelser var begrænset til de indlagte i alderdomshjem og hospitaler, er det primært i Borgerrepræsentationens diskus-

---

17 CALM projektet er finansieret af Københavns Universitets 2016 pulje, projektet beskrives nærmere på <http://calm.ku.dk>. Det kulturhistoriske/etnologiske projekt med titlen Mad til ældre i Danmark 1880–2013, som denne artikel er en del af, er et delstudie under CALM projektet. Man kan læse mere om det kulturhistoriske/etnologiske projekt på http://saxo.ku.dk/forskning/postdoc_projekter/madtilaeldre/. Center for Sund Aldring beskrives på siden <http://sundaldring.ku.dk/>.

18 Lov om Alderdomsunderstøttelse til værdige trængende udenfor Fattigvæsenet 9/4 1891.

19 Wingender, Nete Balslev 1994, s. 15–26.

20 Jørgensen, Harald skriver i *Fra lemmestiftelse til moderne plejehjem*, at man allerede fra 1871 fra Københavns Kommunes side var begyndt at opdele fattiglemmerne i grupper alt efter hvilken indsats, der passede til den enkelte. Jørgensen, Harald 1969, s. 75–76.

21 BF 1891, s. 443–444.

22 BF 26/10 1891, s. 437–444 *Behandlede sag om oprettelsen af alderdomshjem i Nikolai og Frelserens Arbejdshuse* hvoraf det fremgår at kommunen tilsigtede, at der i de nye hjem *”... vil blive en ret hyggelig bolig for de pågældende.”*

Billedet viser en sygestue på Almindeligt Hospital i 1905.

Fotograf Holger Damgaard 1870–1945. Billedet er fra KB's digitaliserede billedsamling.

sioner om hjemmenes oprettelse og indretning, man i dag kan finde indlæg, der belyser datidens kommunalpolitiske forestillinger om ældres sundhed.²³

Spisestuer og bevægelse 1891

Et af de steder, hvor de lokalpolitiske sundhedsforestillinger i tiden omkring Alderdomsunderstøttelseslovens indførelse kom klartest til udtryk, var i debatten om nødvendigheden af at indrette opholdsrum i de nye alderdomshjem, der blev oprettet først i Nikolaj og Frelserens arbejdshuse.²⁴ Der udtalte borgmester for 3. Magistrat H.A. Jacobi:

”For mandfolkeafdelingens vedkommende ville det navnlig have betydning at have særlige Opholdslokaler, ikke så meget for at faa Spisestuer som fordi Mandfolkene ikke have samme Tilbøjelighed som Kvinderne til at tilbringe Dagen ved deres Seng eller Kommode, og mange af dem sætte

²³ De ældre kunne udover alderdomsunderstøttelse og indlæggelse i alderdomshjem også modtage hjælp i form af naturalier eksempelvis mad, tøj eller brænde enten på deres bopæl eller på udleveringssteder. Disse havde kommunen ingen plejeforpligtelser overfor se ex. Ræder, J.G.F. 1894, s. 72–74.

²⁴ Fra 1901 Københavns Alderdomshjem og endelig efter en sammenlægning med nogle af Almindeligt Hospitals bygninger fra 1919 De Gamles By.

Pris paa at kunne ryge en Pibe Tobak, hvilket ikke godt kan tilstedes i Sovværelserne.”

Der var altså en forestilling om at ældre mænd, i modsætning til ældre kvinder, gerne ville have muligheden for at bevæge sig væk fra deres seng. På trods af kvindernes manglende lyst til at bevæge sig, så Jacobi dog også gerne, at der blev brugt penge til en spisestue til kvinderne, ”...for at man kunne faa Lejlighed til at indhente praktisk Erfaring.”²⁵ Debatten viser, at der blandt lokalpolitikere var et ønske om at gøre forholdene så hjemlige, som det var muligt indenfor de gamle arbejdshuses bygningsmæssige rammer. Der var en klar forestilling om, at de ældre, der havnede på de offentlige alderdomshjem, skulle blive der, og deres formål var derfor at sikre de ældre en pleje, der i højere grad end fattiggårdene tilgodeså deres behov.²⁶ Det fremgår, at lokalpolitikere havde forestillinger om, at ældre mænd var mere aktive end kvinderne. Ovenstående viser dog, at kommunen også var åben overfor, at de ældre kvinders vaner måske kunne ændres, hvis deres mulighed for ophold udenfor sengen blev forbedret. Formuleringerne viser, at der fra kommunens side ikke var et ønske om at gennemtvinge ændringer af de ældres eksisterende vaner, så de i højere grad kunne understøtte eller forbedre deres helbred.

Diskussionen om indretningen af opholdsstuerne var det eneste sted, hvor de ældres kropslige vaner eller behov blev nævnt i Borgerrepræsentationen i 1890’erne. Fraværet af overvejelser over de ældres sundhedstilstand og alderdomshjemmenes ansvar overfor samme skyldes formodentlig tidens lægelige forståelse af ældres kropslige og psykiske tilstand, der, ifølge Kirk, i slutningen af 1800-tallet fortsat byggede på forfaldstanken.²⁷ Ud fra denne logik var vedligeholdelse og/eller passende pleje den eneste indsats, der kunne ydes i forhold til de ældre, der blev indlagt i alderdomshjemmene.²⁸

25 Her mente han erfaring med, om kvinderne ville forlade deres senge. BF 1891, s. 443–444.

26 BF 1891, s. 437–444. For at markere en forskel fra tidligere tiders fattigforsorg blev de indlagte i kommunens alderdomshjem benævnt husfæller i stedet lemmer.

27 Eks. Viden om aldring 2006, s. 18; Ottoway, Susannah 2011, s. 338–354.

28 Dette var ikke ensbetydende med, at alle ældre blev opgivet. Mange ældre blev ifølge Signild Vallgård også indlagt i hospitalerne, af disse blev en del formodentlig behandlet med henblik på bedring af deres tilstand. Dog var behandlingen af en del af de ældre på hospitalerne nok også begrænset til pleje, som før 1930’erne i langt højere grad end nu stod centralt i hospitalernes patientbehandling jf. Vallgård, Signild 1999, s.140–141. Yderligere undersøgelser af ældres hospitalisering i starten af det 20. århundrede er dog nødvendige, før der med sikkerhed kan konkluderes noget om, hvordan ældres sundhed blev opfattet og håndteret på danske hospitaler.

Billedet viser pensionister foran etagebyggeri. Fotograf Sven Türck ca. 1897-1954. Billedet er fra KB's digitaliserede billedsamling.

Aldersrenteboliger 1935

Det fremgår af borgerrepræsentationsforhandlingerne, at denne forståelse af ældres sundhedstilstand stadig var bestemmende for de lokalpolitiske ældreforanstaltninger i København i 1930'erne. I en debat i 1935 om bygning af aldersrenteboliger udtalte borgmesteren for Magistratens 3. afdeling, socialdemokraten Viggo Christensen, således,²⁹

*"...men i øvrigt skal det altsaa være smaa Lejligheder af den Beskaffenhed, at de kan tjene til at forlænge den Gamles Tilværelse som selvstændig Familie i saa lang Tid som det overhovedet er muligt, og når dette saa glipper, skal de glide over i de Gamles By og anbringes , efterhaanden som de bliver skrøbeligere, paa Plejeafdelingen og Sygeafdelingen."*³⁰

---

29 I 1922 skiftede alderdomsunderstøttelsen navn til alderdomsrenten.

30 BF 1934-35, s. 1812

Det viser, at der i 1935 stadig var en lokalpolitisk forestilling om, at ældres tiltagende svaghed var uundgåelig. Selvom forfaldets tempo muligvis kunne sinkes gennem passende livsstil, var det naturligt at indrette den kommunale boligstruktur, så den uundgåelige overgang fra selvstændig bolig til pleje og sygepladser blev så glidende som muligt. Bevidstheden om ældres forfald nødvendiggjorde dermed, at kommunen, for at leve op til de forestillinger om velfærdsstaten, der eksisterede i den socialdemokratisk dominerede Borgerrepræsentation, måtte påtage sig et ansvar for at sikre acceptable livsvilkår for flere forskellige ældregrupper end tidligere.

Kostens rolle

I første halvdel af det 20. århundrede fandt der ikke mere detaljerede diskussioner af de ældres sundhedstilstand sted i Borgerrepræsentationen end i de refererede debatter. Selv i diskussioner om kosten, som ellers allerede ved århundredets begyndelse af både politikere og videnskabsmænd blev opfattet som væsentligt for den menneskelige sundhed, var der ikke nogen udtrykte overvejelser over, hvorvidt de ældres tilstand kunne forbedres ved hjælp af ændret madindtag.³¹ Det var i stedet andre emner, der dominerede de kommunale debatter om kost. Borgerrepræsentationen diskuterede således i 1906 en klagesag over manglende variation i kosten. Sagen var rejst af husfællerne på Almindeligt Hospital. Magistraten skønnede

"...at det næppe er Madens kvalitet, men snarere den ringe Variation, der klages over, og vil derfor, i Forventning om Efterbevilling, indenfor beskedenne Grænser anstille Forsøg med større Variation af Retterne."³²

Denne og andre diskussioner af kost til ældre indlagt i kommunens institutioner og om indkøb af fødevarer i tiden omkring 1900 viser, at både borgere og kommune havde en forståelse af madkvalitet.³³ De viser også, at kvalitetsforståelsen var gastronomisk/råvarebaseret.³⁴ Tidens gryende ernæringsvidenskabelige dis-

---

31 Jf. eksempelvis de social statistiske undersøgelser af arbejderbefolkningens forbrug fra 1897 og 1909 (kaldet Forbrugsundersøgelserne) komplet liste findes i Jensen, Tenna 2011; Videnskabelige opfattelser af sammenhængen mellem mad og sundhed i starten af det 20. århundrede se eksempelvis Hindhede, Mikkel 1914; Jürgensen, Christian 1921(1888).

32 BF 1906, s. 2454-2455.

33 BF 1910, s. 3061; BF 1915, s. 1973.

34 På nationalt plan finder man først videnskabeligt begrundede aldersspecifikke overvejelser over kostens betydning for alderdomshjemsbeboeres sundhed i den statslige Kostordning paa Alderdomshjem fra 1936, der dikterede retningslinjerne for passende kost på de danske alderdomshjem. "Kostordning..." 1936, s. 1-2.

kurs syntes dermed ikke at påvirke de kommunale overvejelser over ældreko-
stens kvalitet nævneværdigt. Dette er interessant både i lys af indsatsen overfor
spædbørnsfamilier og i betragtning af, at den arbejdende befolknings kalorieind-
tag havde været omdrejningspunkt for både videnskabelige, politiske og filantro-
piske indsatser siden 1890'erne.³⁵ Det tyder på, at den ernæringsvidenskabelige
forståelse af kaloriers betydning for den fysiske sundhed på daværende tidspunkt
udelukkende bevidst blev overvejet i forbindelse med skabelse eller styrkelse af
nu- eller fremtidig arbejdsevne.³⁶

Tidens syn på aldringsprocessen gjorde dermed efter alt at dømme, at de kø-
benhavnske lokalpolitikere i tiden fra 1892 til udbruddet af Anden Verdenskrig
ikke havde en bevidst forståelse af at ældres sundhedstilstand kunne og burde
forbedres gennem faktorer som eksempelvis kost og bevægelse, som i dag bliver
anset for at have en stor sundhedsmæssig betydning.³⁷ Fraværet af diskussioner
om ældres sundhed viser, at lokalpolitikere havde et anderledes syn ældre end
på yngre befolkningsgrupper, hvor der fra autoriternes side var et udtalt fokus på
at påvirke sundhedsfremmende adfærd gennem vejledning i eksempelvis kalo-
rieoptimering og sund kost. Dette er interessant set i lyset af, at de ældre på da-
værende tidspunkt siden 1892 rent politisk og samfundsøkonomisk havde været
etableret som et særligt befolkningssegment. Netop fordi aldringsprocessen blev
set som en forfaldsproces, fokuserede kommunen i stedet i høj grad på at efter-
leve de ældres ønsker og vaner, ligesom man arbejdede på at sikre en så behagelig
overgang imellem de forskellige stadier af forfald som muligt.

Pladsmangel og nye indsigter 1940-1950

I starten af 1940'erne begyndte forståelsen af det kommunale ansvar for de æl-
dres livsvilkår at ændres. I den ændring spillede opfattelserne af ældres sundhed
en væsentlig rolle. Under Anden Verdenskrig var der hovedsageligt fokus på at
afhjælpe virkningerne af varemangel og rationering for de ældre.³⁸ De fleste drøf-

---

35 For overvejelser over kvaliteten af arbejderes kost se eksempelvis Hindhede, Mikkel 1914; Bjørnum, Maria Valborg & Heiberg, Povl 1913. For overvejelser over spædbørns ernæring se Løkke, Anne 1998, s.285–306. Svend Skaftø Overgaard har i sin afhandling *Fra mad til ernæring, gennem en analyse af Mikkel Hindhedes forståelse af maden og dens egenskaber, belyst ernæringsvidenskabens opfattelser af mad i Danmark i starten af det 20. århundrede*. Overgaard, Svend Skaftø 2008.

36 Dietrich Milles analyserer i "Working Capacity and Calorie Consumption" hvordan sammenkædningen af fysiologisk viden, industriens krav samt politiske og filantropiske tiltag i Tyskland gjorde, at ernæringstiltag i slutningen af det 19. århundrede primært var rettet imod de arbejdende befolkningslag. Milles, Dietrich 1995, s. 75–97

37 Kost og fysisk aktivitet nævnes eksempelvis som to centrale indsatsområder i Regeringens sundhedspolitiske program "Sund hele livet—" 2002, s. 9

38 Jf. BF 1940–1945.

telser om ældre i Borgerrepræsentationen handlede derfor om uddeling af rationeringsmærker og regulering af tilskud. Præmissen for disse tiltag var naturligt nok forestillinger om, at også dårligt stillede ældre skulle komme igennem krigen uden at sulte. Borgerrepræsentationen vedtog eller nedstemte dog altid nødforanstaltningerne uden egentlige debatter. Disse afslører derfor ikke noget om tidens sundhedsforestillinger.

Tankerne om de ældres forfald og om kommunens ansvar var, som det fremgår af de få længere diskussioner fra krigsårene, der omhandlede andre aspekter af ældrepolitikken, uændrede i begyndelsen af 1940'erne. Formålet med ældrepolitikken var stadig at bygge alderdomshjem og aldersrenteboliger til flere ældresegmenter for, som borgmesteren for 3. Magistrat, socialdemokraten Sigvard Munk, udtrykte det i 1942, at "...skaffe vore ældre Medborgere saa lys og lykkelig en Livsaften, som det nu engang er muligt at skaffe dem."³⁹ I løbet af 1940'erne begyndte der dog at ske ændringer i lokalpolitikernes opfattelse af kommunens ansvar overfor de ældre. På trods af at der blev gennemført forbedringer i De Gamles By og vedtaget nye boligbyggerier til ældre, signalerede stigende pladsmangel på hospitaler og plejehjem, at den hidtidige politik ikke kunne fortsætte.⁴⁰ I 1950 måtte Magistraten konstatere, at ældrepolitikken havde bragt en række stadig voksende problemer med sig:

"Med hensyn til plejeforholdene i det hele taget, det antal mennesker, som trænger til pleje – ikke egentligt sygehusophold, men blot pleje, altså ældre medborgere – er tilstandene i øvrigt ved at nærme sig det katastrofale,"

udtalte borgmester Munk i en diskussion af ombygningen af De Gamles By.⁴¹ Tidligere var ventelisterne blevet brugt af de socialdemokratiske borgmestre som legitimering for opførelse af flere institutionspladser.⁴² Efterkrigstidens voksende ventelister viste dog tydeligt, at det ikke længere var realistisk at bygge sig ud af problemerne. Demografiske fremskrivninger forstærkede ifølge borgmester Munk situationens alvor.

"Vi må se i øjnene, at vi i de første 20-30 år vil få en voldsom forøgelse af de ældre aldersklasser sammenlignet med de yngre, og det er klart, at selvom

39 BF 1942-43, s. 135-37.

40 I 1946 blev der foreslået bevilling til tre boligkomplekser for aldersrentenydere BF 1945-46, s. 1505-20 Modernisering af Nørre Hospital, Københavns Plejehjem og De Gamles By diskuteredes i BF 1946-47, s. 1016-51; De Gamles By diskuteres separat i BF 1950-51, s. 1171-72 samt 1951-52, s. 2909-38.

41 Borgmester Munk, BF 1950-51, s. 1171.

42 Eks. BF 1934-35, s. 1811-22.

levealderen er forøget ganske betydeligt, melder alderens svagheder sig hos disse mennesker.”⁴³

Af borgmesterens ord fremgår det, at selvom der var en bevidsthed om at levealderen var forøget, blev alderens svagheder stadig anset for at være uundgåelige, og man måtte derfor påregne, at antallet af svage ældre ville stige. Tidens forståelse af de ældres sundhed gjorde, sammen med den gældende politik og de demografiske fremskrivninger, det dermed, ifølge borgmesteren, tydeligt, at der fremover skulle tænkes anderledes, hvis udviklingen skulle vendes.⁴⁴

Nye muligheder 1952-1956

I 1952 kan der spores ændringer i den politiske opfattelse af de ældres sundhedstilstand og af muligheden for at påvirke den. I en debat om bevilling til istandsættelse af De Gamles By sagde borgmester Munk.

”Selvom man ved videnskabens hjælp har forlænget levetiden med adskillige år, har man vistnok ikke på samme måde kunnet forlænge den tid, hvori folk kan gøre nytte, altså kunne tage de skavanker bort, som følger med alderdommen, så vi må i hvert fald regne med en betydelig tilgang af plejepatienter.”⁴⁵

Det viser, at borgmesterens opfattelse af de ældres sundhedstilstand som en uundgåelig nedadgående spiral var i bevægelse. Både brugen af ”vistnok” samt hans tanke om, at det kunne være gavnligt, hvis alderens skavanker blev fjernet, viser, at forståelsen af ældres sundhedstilstand som en upåvirkelig størrelse ikke længere var stabil.

Magistraten fulgte meget nøje med i udviklingen af den lægevidenskabelige viden om ældre i 1950’erne, og det kom til at påvirke de lokalpolitiske tanker om ældrepolitikens fremtid. Det er ikke underligt, at der i tiden var et tæt forhold mellem den nyeste gerontologiske/geriatrike forskning og den københavnske ældrepolitik. Fra 1936 til 1966 var Torben Geill overlæge i De Gamles By. Geill var en af grundlæggerne af gerontologien og var internationalt førende indenfor forskning i ældres sygdomme.⁴⁶ Han sad i løbet af sin tid som overlæge med i

---

43 Borgmester Munk BF 1950–51, s. 1172.

44 Socialdemokratiet havde haft flertal i Borgerrepræsentationen siden 1917, og selvom alle partier i århundredets første halvdel var enige om, at de ældre skulle have stadig bedre vilkår, var socialdemokratiet hovedmotor på udviklingen af bolig/institutionspolitikken i perioden.

45 BF 1951–52, s. 2915–2916.

46 http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/Sundhed/L%C3%A6ge/Torben_Geill d. 19/11 2013.

mange kommunale udvalg og altid i de udvalg, der behandlede ud- og ombygning af De Gamles By. Han var derfor forbindelsesled mellem videnskabens forestillinger om ældres sundhed og de ældrepolitiske overvejelser i København.⁴⁷

De lokalpolitiske opfattelser af ældres sundhed udviklede sig da også i rivende hast i den sidste halvdel af 1950'erne. Således sagde social- senere overborgmester Urban Hansen i en debat om nybygning i De Gamles By i 1956:⁴⁸

”Der er adskillige eksempler på, at gamle, der tidligere har haft et endog meget stort behov for pleje, nu kan færdes og klare sig selv indenfor institutionens rammer. ... Tidligere tiders tilbøjelighed til at holde ældre svagelige i sengen er nu afløst af bestræbelser for at bringe de pågældende oven senge, så vidt muligt til at gå og i det hele taget klare sig selv. Op træningen medfører som regel en såvel fysisk som psykisk bedring, og i realiteten opnår man altså en økonomisk besparelse, idet megen kostbar pleje undgås.”⁴⁹

Den første ændring i sundhedsopfattelsen var således erkendelsen af, at de institutionaliserede ældres sundhedstilstand kunne påvirkes gennem fysisk træning samt, at en sådan påvirkning var til glæde for både for den ældre selv og kommunens økonomi. Både kommunens og de ældres muligheder havde dermed ændret sig. Det betød, at kommunen nu, i stedet for udelukkende at tænke på ”opbevaring” af de ældre, kunne udvikle genoptræningsaktiviteter med det formål at nedtone den vedligeholdende pleje og dermed spare udgifter. Ændringen i forståelsen af genoptræningens virkninger og muligheder indebar, at den tidligere sammenhæng mellem en mere intensiv pleje og øget velfærd blev brudt. Besparelser var ikke længere ensbetydende med en forringelse af de ældres livsvilkår.⁵⁰

Forbedring af hjemmeboende ældre 1956-1958

Allerede i den udvalgsdrøftelse, der blev det umiddelbare resultat af ovenstående debat, kan man spore en videreudvikling af den nye sundhedsopfattelse. Behandlingsudvalgets ordfører, H. C. Seierup, udtalte i orienteringen om udvalgets arbejde:⁵¹

---

47 Under Geill var De Gamles By et forskningshospital af internationalt format, der tiltrak besøgende i en lind strøm i en grad, så der flere steder i borgerrepræsentationsforhandlingerne nævnes, at det er nødvendigt at begrænse besøgs mængden.

48 Borgmester for Magistratens 3. afdeling fra 1956-62, hvorefter han blev Overborgmester.

49 BF 1956-57, s. 601.

50 BF 1956-57, s. 601.

51 H. C. Seierup var blandt meget andet socialdemokratisk medlem af Borgerrepræsentationen 1954-64.

*”Er det imidlertid rigtigt med genoptræningen i De Gamles By, hvor gennemsnitsalderen på raskafdelingerne oven i købet er meget nær de 80, må det være ligeså rigtigt at påbegynde arbejdet for de yngre aldersgrupper og altså også for de mennesker, der endnu ikke er kommet i De Gamles By.”*⁵²

Da erkendelsen af at de ældres sundhed kunne påvirkes gennem genoptræning, først var blevet introduceret for de københavnske lokalpolitikere, gik det altså hurtigt med at tænke nye typer af ældrepolitiske foranstaltninger i København. Når kroppens forfald kunne påvirkes, kunne kommunen yde en forebyggende indsats overfor de ældre, der endnu ikke var blevet placeret i en af kommunens institutioner.

Den ændrede opfattelse slog endeligt igennem i debatten om udgivelsen af den hustandsomdelte brochure, der endte med at få navnet – *Mange gode år*.⁵³ I Magistratens oplæg lød det således.

*”Alderdommens problemer har tidligere i det væsentligste været behandlet som et spørgsmål om forsørgelse. I de senere år har man i stigende grad beskæftiget sig med andre sider af alderdommens problemer. På det lægelige område er der gjort store fremskridt i behandlingen af sygdomme hos gamle mennesker, og det har vist sig, at mange af de lidelser, som ofte gør alderdommen til en besværlig og pinefuld tilværelse, kan helbredes eller væsentlig bedres.”*⁵⁴

Drøftelsen af brochuren viste dermed, at den nye sundhedsopfattelse var slået igennem i den kommunale ældrepolitik. For det første optrådte begrebet ”sund” adskillige steder i forhandlingerne og i den endelige brochure.⁵⁵ For det andet blev forebyggelse nu af borgmesteren anset for at være ligeså vigtig for de ældres sundhed som folkepensionen, pensionistboliger, dygtige læger, hjemmeplejen og husmoderafløsningen.⁵⁶ Det var primært de medicinske landvindinger, der blev set som årsagen til den ændrede opfattelse af ældres sundhed. Kost og motion blev beskrevet som to af de mest betydningsfulde elementer i den forebyggede indsats over for den enkelte ældre.⁵⁷ Fokuseringen på kost som et middel til sundhedsfremme var i tråd med tidligere tiders forståelse af dens betydning for børns og arbejderes sundhed. Derimod er det tydeligt, at det nye fokus på genop-

52 BF 1956–57, s. 764–65.

53 Brochuren blev sendt til folkepensionister i Københavns Kommune og genudgivet med jævne mellemrum indtil 1971.

54 BF 1957–58 s. 1090–91.

55 BF 1957–58 s. 1090–94.

56 BF 1957–58, s. 1092–94.

57 ”Mange gode år...” 1959, s. 7–11.

træning og bevægelse byggede mere direkte på forsøgene i De Gamles By end på øvrige samfundsmæssige strømninger.⁵⁸

Udgivelsen af brochuren *Mange gode år* viser således, at det kun tog få år, før ændringen i synet på ældres sundhed var slået igennem i Københavns Kommune og havde omformet den kommunale ældrepolitik. De ældres sundhedstilstand var blevet et påvirkeligt fænomen, hvis parametre kunne defineres og italesættes.⁵⁹

Fra forfald til forbedring

Det nye syn på ældres sundhed blev i løbet af få år knyttet sammen med både de eksisterende kommunale initiativer som hjemmeplejen og institutionsbygning og de nye forebyggende aktiviteter med det formål at holde de ældre ude af de kommunale institutioner. I 1963 udtalte borgmesteren for Magistratens 3. afdeling, socialdemokraten Børge H. Jensen, således: *"Det er fortsat et ledende synspunkt i vort arbejde, at de ældre skal forblive i deres hjem længst muligt..."*⁶⁰ Han beskrev videre, at det var kommunens opgave at sørge for, at både den kommunale boligstruktur og de sundhedsplejende tilbud sammen kunne sikre, at de ældre "... vil kunne forblive længere i deres eget hjem, således at indlæggelse i plejehjemmet kan udskydes længst muligt og i mange tilfælde helt vil kunne undgås."⁶¹

Borgmesteren så dermed den nye sundhedsopfattelse som et naturligt og selvfølgelig udgangspunkt for den kommunale ældrepolitiske indsats. Det var ifølge Borgmesteren ikke længere sikkert, at den enkelte ældre fik brug for at blive indlagt i en kommunal institution. Ideen om længst muligt i eget hjem markerer derfor ikke kun ændringen i opfattelsen af de ældres sundhed men i samme eller højere grad internaliseringen af den nye sundhedsopfattelse i Københavns Kommunes ældrepolitik. Dette skift fandt ikke kun sted i København, som Petersen viser, var overgangen til *længst muligt i eget hjem* en national tendens fra 1958.⁶²

Ændringen i opfattelsen af de ældres sundhed betød, at Københavns Kommune kunne uddelegere en del af sundhedsansvaret til de ældre selv. De ældres medansvar for at påvirke sundhedstilstanden ved at spise rigtigt og holde sig i gang betød sammen med genoptræning og hjemmehjælp, at kommunen ikke

---

58 "Mange gode år..." 1959, s. 21 og 51.

59 De indgik som årsagsforklaringer samt behandlinger i alle brochurens kapitler. Jf. "Mange gode år..." 1959.

60 BF 1963, s. 1153.

61 BF 1963-64, s. 1147.

62 Dette støttes også af Socialministeriets Kostvejledning for alderdomshjem og hjem for kronisk syge fra 1958. Hvori der også står, at det nu i modsætning til tidligere bliver anset for væsentligt, hvor store mængder kalorier de ældre spiser. Kostvejledning 1958, indledning.

havde samme behov for at bygge boliger til alle ældre.⁶³ I stedet blev det kommunens ansvar at hjælpe de ældre til at holde sig i gang og til at spise rigtigt, så de kunne forblive længst muligt i eget hjem. Den nye sundhedsopfattelse gav dermed lokalpolitikere (særligt de socialdemokratiske) en mulighed for at bryde med den hidtidige politiske linje. Der er derfor ingen tvivl om, at skiftet i sundhedsopfattelsen banede vejen for en ældrepolitik, der ændrede dels tanker om kommunens ansvar og initiativer overfor de ældre, dels de ældres medansvar for egen sundhedstilstand. Lokalpolitikere understregede gentagne gange at skiftet var i overensstemmelse med de ældres egne ønsker.⁶⁴ Den nye politik forenede dermed, ifølge politikere, kommunens og de ældres ønsker til fremtidens ældrepolitik.

Fokuseringen på eget ansvar for egen sundhed begrænsede sig ikke til det ældrepolitiske område i tiden efter Anden Verdenskrig. Signild Vallgård viser i *Folkesundhed som politik*, at fokuseringen på livstilsfaktorer også slog igennem som generel tendens i den brede danske sundhedsoplysning i de sidste årtier af det 20. århundrede. Ved en sammenligning med argumentationen i den svenske sundhedsoplysning mener hun at kunne se, at årsagen til denne vægtning var, at man i Danmark fokuserede sin forebyggende indsats på dødelige sygdomme, hvorimod man i Sverige koncentrerede sig om de ikke dødelige.⁶⁵ Dette betød, at livstilsfaktorer som kost og motion (samt misbrug af alkohol og tobak) kom til at spille en afgørende rolle i den danske sundhedsopfattelse. Tendensen til at italesætte individets ansvar for skabelsen af det gode liv gennem kost og motion, som Vallgård identificerer i andre dele af sundhedsoplysningen senere i århundredet, dominerede altså i den Københavnske ældrepolitik fra og med udgivelsen af *Mange gode år* i 1958.

Den nye sundhedsopfattelse og dens politiske udmøntning i slagordet længst muligt i eget hjem viste sig at være robust. For det første fordi den var forenelig med eksisterende sundhedsopfattelser, hvis validitet allerede var anerkendt for andre aldersgruppers vedkommende. For det andet fordi den bidrog til løsning af fælles mål på måder, der talte til både de borgerlige og de socialdemokratiske medlemmer af Borgerrepræsentationen samtidig med, at den var i overensstemmelse med borgernes ønsker. Og for det tredje, fordi timingen var rigtig. Det blev først relevant og muligt at revurdere opfattelsen ældres sundhed, da Københavns Kommune stod overfor et problem, der ikke kunne løses indenfor den eksisterende ældrepolitiks rammer.

---

63 Planlægningen og byggeriet af nye institutioner fortsatte, fordi det blev bedømt, at der på trods af de nye muligheder fortsat ville være en større søgning til de kommunale institutioner, end der var kapacitet til. Se eksempelvis BF 1962, s. 2518-2522; BF 1963, s. 1143.

64 Eks BF 1963-64, s. 2583-86; BF 1965-66, s. 776-86; 1966-67, s. 904-10.

65 Vallgård, Signild 2003, s. 264-60.5

Konkluderende bemærkninger

Analysen belyser, hvornår, hvordan og hvorfor den politiske opfattelse af ældres sundhed ændrede sig i København i perioden 1892-64 og ikke mindst hvordan skiftet i opfattelsen fra forfald til forbedring ændrede både lokalpolitikernes mulighedsrum, den ældrepolitiske linje og de ældres ansvar overfor egen sundhed.

Ser man på det kronologiske forløb i ændringen af opfattelsen af ældres sundhed er det interessant, at de ældres alder og samfundsmæssige rolle tilsyneladende forsinkede gennemslaget af den medicinske/ernæringsvidenskabelige kropsforståelse, som allerede ved århundredets begyndelse havde gjort sig gældende i opfattelsen af andre aldersgruppers sundhed. Analysen viser, at opfattelsen af, at ældres sundhedstilstand kunne bedres gennem ændringer af livsstil og forebyggelse, først slog igennem i København i sidste halvdel af 1950'erne, da der var opstået enighed i Borgerrepræsentationen om, at den stigende ældrebefolkning udgjorde et politisk og samfundsøkonomisk problem. Dateringen af den nuværende forståelse af ældres sundhed bidrager dermed både med viden om aldersopfattelser i det 20. århundrede og om tidlige aldersafhængige forskydninger i dannelsen af den nuværende sundhedsopfattelse.

Viden om ændringen i opfattelsen af de ældres sundhedstilstand er væsentlig, hvis vi i dag skal kunne forstå og placere den senere ældrepolitik i en historisk og kulturel kontekst. I dag bliver både rammerne for ældrepolitiske tiltag og de ældres sundhedsansvar og hverdagsliv nemlig stadig defineret af forståelsen for at ældres sundhedstilstand ikke bare kan, men skal, forbedres.

Litteratur

- Aldring og ældre billeder- mennesket i gerontologien 1998. Anne Leonora Blakilde & Christine E. Swane (red.). Munksgaard.
- Beskrivelse af Videnscenter på Ældreområdet og Gerontologisk Institut 2010. Metropol.
- Bjørnum, Maria Valborg & Heiberg, Povl 1913: "Danske arbejderfamiliers Kost i 1897 og 1909". Særtryk af Maanedsskrift for Sundhedspleje. København.
- Dansk Velfærdshistorie bind 1-4 2010-2012. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen, Niels Finn Christiansen (red.). Syddansk Universitetsforlag.
- Gerontologi – livet som gammel, en tværfaglig lærebog i gerontologi 2007 (2002). Anne Leonora Blakilde & Christine E. Swane (red.). Munksgaard.
- Hindhede, Mikkel 1914: 5te Beretning fra M. Hindhedes Kontor for Ernæringsundersøgelser, 7 Fynske Landhusholdninger mv. København.

- Jensen, Tenna 2011: Fødevarerforbrug i Danmark i det 20. århundrede. Tre perspektiver på fødevarerforbrugets langsigtede udviklinger. Københavns Universitet (upubl.).
- Jürgensen, Christian 1921(1888): De Menneskelige Fødemidlers kemiske Sammensætning. Gyldensdalske Boghandel.
- Jørgensen, Harald 1969: Fra lemmestiftelse til moderne plejehjem. Københavns Kommunes Socialdirektorat.
- Jørgensen, Harald 1940: Studier over det Offentlige Fattigvæsens Historiske Udvikling i Danmark i det 19. Aarhundrede. Nordisk Forlag.
- Katz, Stephen 2000: "BUSY BODIES: Activity, Aging, and the Management of Everyday Life." *Journal of Aging Studies*. Jun. 2000, Vol.14:2, s.135-152.
- Katz Stephen 1996: *Disciplining Old Age. The Formation of Gerontological Knowledge*. The University Press of Virginia.
- Kirk, Henning 1995: Da alderen blev en diagnose. Konstruktionen af kategorien "alderdom" i 1800-tallets lægelitteratur. Munksgaard.
- Kolstrup, Søren 1996: *Velfærdsstatens rødder. Fra kommunesocialisme til folkepension*. Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie.
- Kostordning paa Alderdomshjem 1936. Statens Praktisk-sundhedsmæssige Undersøgelser. København.
- Københavns Kommunes trykte Borgerrepræsentationsforhandlinger 1892-1964. København.
- Lov om Alderdomsunderstøttelse til værdige trængende udenfor Fattigvæsenet 9/4 1891
- Længst muligt i eget hjem – den integrerede ordning 1991. Dansk Sygeplejeråd.
- Løkke, Anne 1998: *Døden i barndommen. Spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800 til 1920*. Gyldendal.
- "Mange gode år..." 1959: Helse.
- Milles, Dietrich 1995: "Working Capacity and Calorie Consumption". Harmke Kamminga & Andrew Cunningham (red.): *The science and culture of nutrition 1840-1940*. Rodopi.
- Olsen, Henning 1973: *Ældre på pleje- og alderdomshjem*. Socialforskningsinstituttet publikation 57.
- Ottoway, Susannah 1998: "Providing for the elderly in eighteenth-century England." *Continuity and Change*. Volume 13. Hæfte 3, s. 391 – 418.
- Ottoway, Susannah 2007: *The Decline of Life: Old Age in Eighteenth-Century England*. Cambridge University Press.
- Ottoway, Susannah 2011: "Medicine and old age" Mark Jackson (red.): *The Oxford Handbook of the History of Medicine*. Oxford University Press, s. 338-354.
- Overgaard, Svend Skaftø 2008: *Fra mad til ernæring*. Københavns Universitet (upubl.).

- Petersen, Jørn Henrik 2008a: Velfærd for ældre. Syddansk Universitetsforlag.
- Petersen, Jørn Henrik 2008: Hjemmehjælpens historie. Syddansk Universitetsforlag.
- Platz, Merete 1987: Længst muligt i eget hjem.... Socialforskningsinstituttet publikation 157.
- Platz, Merete 1981: De ældres levevilkår. Socialforskningsinstituttets meddelelse 32.
- Platz, Merete 1992: Kommunernes ældrepolitik: Fra plejehjem til egne hjem. Socialforskningsinstituttet Rapport 92:2.
- Ræder, J.G.F. 1894: Om Alderdomsunderstøttelse. København.
- Sund hele livet– de nationale mål og strategier for folkesundheden 2002-10 2002. Indenrigs- og Sundhedsministeriet.
- Vallgård, Signild 2003: Folkesundhed som politik, Danmark og Sverige fra 1930 til i dag, Magtudredningen, Aarhus Universitetsforlag.
- Vallgård, Signild 1999: Is old age necessarily connected with high hospital admission rates? *Scandinavian journal of Public Health vol. 2, s. 137-142.*
- Viden om aldring – veje til handling* 2006 (1998): Henning Kirk & Marianne Schroll (red.). Munksgaard.
- Wingender, Nete Balslev 1994: *Gammel og fattig, Skøn og ret i den tidlige aldersforsorg 1891-1922.* Jurist og Økonomforbundets Forlag.

Internetsider

- CALM projektet, er finansieret af Københavns Universitets 2016 pulje, det beskrives nærmere på <http://calm.ku.dk>
- Report of the Second World Assembly on Ageing Madrid, 8-12 April 2002
http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.197/9
- Projektet Mad til ældre i Danmark 1880-2013 kan man læse mere om på http://saxo.ku.dk/forskning/postdoc_projekter/madtilaeldre/.
- Center for Sund Aldring beskrives på siden
Fra forfald til forbedring
Sciencedirect, database <http://www.sciencedirect.com>
- De biografiske informationer i artiklen stammer alle fra
http://www.denstoredanske.dk/Dansk_Biografisk_Leksikon/

English Summary

Through an analysis of Copenhagen's policies towards the elderly the article turns the focus on when and why the perception of the health of the elderly changed from the assumption of irreversible decline to the present-day view of health, in which the bodies of the elderly are entities that can be influenced, improved and

maintained by means of diet and exercise. Through an analysis of discussions of policies towards the elderly in the Copenhagen City Council in the period 1892 to 1964 the article dates the change in the perception of health to the 1950s, and shows how the emergence of the idea 'as long as possible in one's own home' marks an internalization of the present-day view of health in the policies of the Copenhagen City Council, towards the elderly. The new view of health enabled a transfer of responsibility for the health of the elderly from the council to the elderly themselves, and thus changed the goals and ambitions of senior citizen policies. The analysis thus contributes new knowledge about the development of views on health in Denmark, and clarifies the origins of and framework for the present-day course of senior citizen policies.

Mette Guldberg, mag.art. i europæisk etnologi, Københavns Universitet 1989, ph.d. i historie, Århus Universitet 1998. Siden 1994 museumsinspektør ved Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, nu afdelingsleder for forskning og samlinger samme sted, samt seniorforsker ved Center for Maritime og Regionale studier, Fiskeri- og Søfartsmuseet/Syddansk Universitet. Har udgivet en række publikationer om handel og søfart i den danske del af Vadehavet, herunder kontakten med Holland.

KØBMANDEN, SKIPPERNE OG HOLLANDSFARTEN

Varer fra Holland til Jylland i 1700-tallet

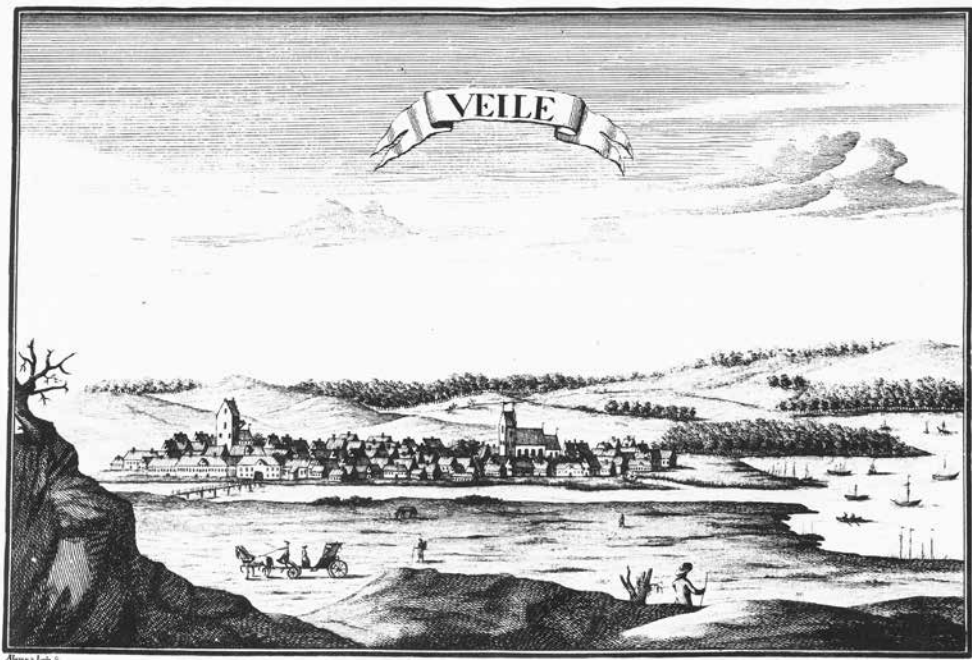
Holland var i 1600- og 1700-tallet et nordeuropæisk centrum for handelen med varer fra de oversøiske kolonier, og mange jyske købmænd fik varer fra direkte fra Holland via havnene på den sydvestjyske kyst. Toldregnskaberne fra 1700-tallet er en glimrende kilde til visse aspekter af denne handel, mens andre spørgsmål lades åbne. Her kan man i stedet hente hjælp i de sjældne personlige beretninger, der findes fra tiden. En af dem er den østjyske købmand Rasmus Toxens optegnelser, som i denne artikel tages som udgangspunkt for en skildring af kontakten mellem den jyske provins og et af verdenshandelens centre.

I august 1737 tog Vejle-købmanden Rasmus Toxen (1716-1786) fra Hjerting om bord på en lokal smakke. Efter tre ugers sejlads ankom han til Amsterdam, hvor han solgte sine medbragte varer og købte nye, inden han tog tilbage med det samme skib. Efter endnu tre ugers sejlads ankom han til Hjerting, hvorfra han tog over land tilbage til Vejle.¹

---

1 Berend 1906–08. Tak til dr. phil. Annette Hoff og mag. scient. Max Pedersen for konstruktive kommentarer til tidligere udkast til denne artikel.

Rasmus Toxen (1716–1786) var født i den "liden og ringe by" Vejle. Her begyndte han i 1730'erne sin handelsvirksomhed, bl.a. med import fra Holland. Ved folketællingen 1769 havde Vejle 957 indbyggere. Pontoppidan: *Den Danske Atlas V*, 2, 1769.

Rasmus Toxen var kun en blandt mange jyske købmænd, der importerede varer fra Holland i 1600- og 1700-tallet. I denne periode var Holland centrum for handel med varer fra hele verden, og det Forenede Ostindiske Kompagni – VOC – var verdens største handels- og søfartskompagni med tusindvis af ansatte, omkring 30 holdepunkter i Asien og en flåde på mere end hundrede skibe.² Fra Asien hjembragte skibene krydderier, silke, bomuld, kaffe, te, farvestoffer og meget mere, og i kølvandet på denne handel blomstrede håndværk og handel i Holland, ikke mindst i hovedbyen Amsterdam, som blev et arbejdsmarked, der tiltrak folk fra alle verdenshjørner.

Mange af de varer, der kom fra Holland til Danmark, gik over København, men enkelte provinshavne, herunder flere på den jyske vestkyst, havde selv direkte kontakt til Holland.³ Ikke mindst Vardes ladeplads, Hjerting, spillede i 1700-tallet en stor rolle i denne trafik, og mange varer kom til Jylland via Hjerting. Holland og Amsterdam spillede således en stor rolle set fra Jylland, mens Jylland – efter en voldsom nedgang i den tidligere så betydningsfulde studeekspor fra Danmark til Holland – i 1700-tallet set fra Amsterdams side var et forholdsvis uinteressant

² Jacobs 1991 s. 95.

³ Se Monrad Møller 1981, s. 109f; Om trafikken på Ringkøbing se Mortensen 1991 og på Ribe, se Guldberg 1998.

Vardes ladeplads Hjerding ved Grådyb var i 1700-tallet den største havn i den nordlige del af Vadehavet, og den fungerede som importhavn for varer fra Holland til store dele af Jylland. Som det var tilfældet flere andre steder langs den tidevandspåvirkede vadehavskyst, var der ikke noget egentligt havneanlæg. De fladbundede skibe sejlede tæt ind mod kysten ved højvande. Når de ved lavvande kom til at ligge på den tørlagte vade, kunne vognene køre helt ud til skibene for at laste og losse. Pontoppidan: *Den Danske Atlas* V, 2, 1769.

nærområde, der kunne levere grove bondevarer og billig arbejdskraft, men som ikke spillede nogen særlig rolle i den store økonomi.

Tidligere studier har vist, hvordan trafikken ved Hjerding udfoldede sig gennem 1700-tallet, hvor de bevarede toldregnskaber giver mulighed for detaljerede indblik i varetransporten og de skippere, der stod for den. Et af de slående træk er den mangfoldighed af varer fra bl.a. Holland, der ad denne vej blev indført til købmænd i byer over store dele af Jylland.⁴ Sværere er det imidlertid at få oplysninger om denne handel set fra købstæderne. Her findes der ofte kun spredte bemærkninger om betydningen af handelen på Holland og Hjertings rolle heri. Netop derfor er Rasmus Toxens beretning så værdifuld, idet den bidrager med sjældne beskrivelser af hændelsesforløb og handelsforhold set fra købmandens side. I denne artikel bruges Rasmus Toxens levnedsskildring til at nuancere og udbygge af de oplysninger, der kan udledes af toldregnskaberne. Gennem den personlige synsvinkel, som hans beskrivelse tilvejebringer, får vi værdifulde indsigter i ikke alene købmanden og hans virksomhed i de to købstæder, han virkede

4 Guldberg 2013.

i, men også i, hvordan handelen på Holland rent konkret foregik, hvilke varer der blev hentet, hvilke havne og skibe der benyttedes, og hvordan personlige netværk indgik som et redskab i handelen.

Da temaet er handelen på Holland, er der ikke i denne sammenhæng gjort forsøg på at kortlægge Toxens samlede virksomhed. Hovedformålet er gennem inddragelse af en personlig synsvinkel at øge kendskabet til omstændighederne ved tilførslen af varer fra Holland til de jyske købstæder samt til, hvilken rolle købmanden spillede i disse relationer.

Kontakten Danmark-Holland i dansk og udenlandsk forskning

Trods Hollands store betydning og den livlige kontakt i 1600- og 1700-tallet er den hollandske indflydelse i Danmark ikke særligt velbelyst. Da et tobindsværk i 1945 satte fokus på kontakten Holland-Danmark, udtrykte redaktørerne i forordet ønske om, at emnet ville blive taget op og uddybet af andre forskere,⁵ men det er kun sket i relativt lille omfang. Når det er sket, har det primært drejet sig om den kontakt, der var knyttet til centraladministrationen og den danske konges interesser, først og fremmest den økonomiske meget betydningsfulde Sundtold, hvor andelen af nederlandske skibspassager gennem Øresund i perioder var helt oppe på 80 procent af alle passager.⁶

Når det derimod gælder kontakten fra den sydvestjyske kyst til Holland, var der tale om en kontakt, som foregik mellem almindelige mennesker, og som ikke nødvendigvis havde myndighedernes bevågenhed og accept. Emnet findes sporadisk behandlet i sammenhæng med søfarten fra området i bred almindelighed, med Arne Sundbos og H.K. Kristensens artikler fra henholdsvis 1919-22 og 1974-77 som to af de mere grundige lokalhistoriske arbejder.⁷ Under overskriften "Vestjylland og Verden" tog en gruppe kulturhistorikere med tilknytning til de sydvest- og vestjyske museer i begyndelsen af 1990'erne initiativ til et netværk, der arbejdede med Vestjyllands kontakt med omverdenen, og her var kontakten til Holland blandt de emner, der blev taget op.⁸

I Norge har interessen for kontakten med Holland været større end i Danmark, ikke mindst på grund af Norges store eksport af træ til Holland, der bevirkede, at der tidligere var områder på Sørlandet og Vestlandet, hvor "hollændertiden" var

---

5 Fabricius et al. 1945.

6 Gøbel 2003, s. 20. Sundtoldens arkiver er en righoldig kilde til ikke mindst den hollandske søfart på Østersøen, og de har påkaldt sig mange forskeres interesse, fra den storstilede publicering af regnskaberne ved Nina Bang og Knud Korst i begyndelsen af 1900-tallet til nutidens digitaliseringsprojekt Sound Toll Registers Online ved Groningen Universitet.

7 Sundbo 1915-18 og 1919-22; Kristensen 1974, 1976 og 1977.

8 Guldborg et al. 1993; Damgaard et al. 1998.

En af de bygninger, Rasmus Toxen utvivlsomt så i Amsterdam, var det imponerende rådhus på Dam opført 1648. Ved Toxens første besøg i byen i 1737 havde Amsterdam omkring 240.000 indbyggere. Rådhuset fungerer i dag som kongeslot. Gerrit Adriaenz Berckheyde: "Het Stadhuis op de Dam te Amsterdam" 1693. Rijksmuseum, Amsterdam.

et begreb på linje med "i gamle dage".⁹ Særligt har den norske historiker Sølvi Sogner arbejdet med migrationen fra Norge til Holland i bøgerne *Ung i Europa* og *"Og skuta lå i Amsterdam..."*.¹⁰ Danske pendanter til Sogners arbejde vedrørende udvandring til Holland er blevet udført af Esben Graugaard, når det gælder Holstebro, og af Max Pedersen med hensyn til vadehavskysten.¹¹

Fra hollandsk side har man naturligvis beskæftiget sig med Hollands relationer til omverdenen i landets gyldne periode, og herunder også forholdet til nærområderne, dog sjældent specifikt med henblik på Danmark. Interessant i denne sammenhæng er antologien *From Dunkirk to Danzig. Shipping and Trade in the North Sea and the Baltic* fra 1988, der bringer en række artikler der kan medvirke til at belyse kontakten til Danmark.¹² Det mest betydningsfulde hollandske ar-

9 Sogner 2012, s. 8.

10 Sogner 1994; Sogner 2012.

11 Graugaard 1996; Pedersen 2013; Pedersen og Thuijs 2014. Amsterdam som arbejdsmarked for søfolk er behandlet i Christensen 2014.

12 Heeres et al. 1988.

bejde, når det specifikt gælder handelskontakten mellem Danmark og Holland, er imidlertid historikeren Wilma Gijbers doktorafhandling fra 1999 *Kapitale Os-sen. De internationale handel in Slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750)* om den danske eksport af stude til bl.a. Holland. Afhandlingen er et enkeltstående udtryk for interesse fra hollandsk side i forbindelsen til Danmark.¹³ Siden har forskningsprojektet *Close Encounters with the Dutch* sat fokus på Nordsøen som en region, der lå nær centret for opkomsten af en moderne økonomi 1550-1750. Projektets formål var at analysere, hvordan Nordsø-regionen håndterede de udfordringer, nærheden til den første globaliserede økonomi med centrum i Amsterdam gav. Projektet, som var forankret på *International Institute of Social History* i Amsterdam, resulterede i tre ph.d.-afhandlinger om henholdsvis økonomisk integration omkring Nordsøen, den nederlandske indflydelse på migrationen i Nordsø-området og om det hollandske sildefiskeri.¹⁴

De senere år har dog vist en fornyet interesse i kontakten Danmark-Holland afspejlet i flere afhandlinger om emnet fra danske universiteter. Således er resultater fra tre specialer om den hollandske indflydelse på den danske maritime verden blevet publiceret inden for de senere år.¹⁵ Det mest betydningsfulde af disse senere arbejder er dog Phillip Kellsalls ph.d.-afhandling fra 2007, *Crisis and Change. The Development of Dutch-Danish Maritime Trade 1639-1755*. Kellsall giver med eksempler i en række danske byer en omfattende fremstilling af handelen mellem de to lande, som den udviklede sig i en periode på 116 år, med hovedvægt på søfarten og dens varer. Afhandlingen er desværre upubliceret.¹⁶

I 2012 påbegyndte Fiskeri- og Søfartsmuseet sammen med Museum Sønderjylland på en bevilling fra Kulturstyrelsen et projekt med det formål at undersøge, hvad de danske Vadehavs-egnes forbindelser til Holland i 1600-1700-tallet betød for samtiden. I første omgang beskæftigede projektet sig med migration og vareudveksling, mens den fremtidige indsats vil fokusere på Amsterdam som en af hovedbyerne i datidens globaliseringsproces og dens relationer til Danmark anskuet som et udkantsområde i dens nærhed. Hvordan skete udvekslingen af kapital, varer, ideer, information og mennesker, og hvilken virkning havde den på den brede befolkning? De hidtidige resultater af projektet er præsenteret i en række artikler, ligesom denne artikel skal ses som et led i dette projekt.¹⁷

---

13 Gijbers 1999.

14 Lottum 2007; Bochove 2008; Poulsen 2008.

15 Thaarup 2012; Rohden 2012; Christensen 2014.

16 Kellsall 2007.

17 Projektdeltagere i første del af projektet var museumsinspektør Elsemarie Dam-Jensen, mag. scient. Max Pedersen og museumsinspektør Mette Guldberg. De hidtil publicerede artikler er Pedersen 2013; Pedersen og Thuijs 2014; Guldberg 2013; Guldberg 2014. Tak til Kulturstyrelsen for støtte til projektet. Også tak til Kulturministeriets Forskningsudvalg projektmodningsmidler 2013-14 til den kommende insat. Her består projektgruppen, foruden ovennævnte, også af professor Martin Rheinheimer, Syddansk Universitet (projektleder) og cand. mag. Asger Nørlund.

Toldregnskaber og optegnelser

Gennem 1700-tallets toldregnskaber kan man få et detaljeret billede af skibstrafikken mellem Hjørring og Holland. For Varde toldsted med ladestedet Hjørring, er der bevaret syv toldbøger i deres helhed, nemlig 1731, 1733, 1761, 1763, 1767, 1769 og 1798.¹⁸ Toldbøgerne indeholder bl.a. optegnelser over de enkelte ekspeditioner af indkommende og udgående skibe med angivelse af ekspeditionens dato, skipperens navn og hjemsted, skibets drægtighed (størrelse), hvor det kom fra eller agtede sig hen, en specifikation af ladningen og hvem der ejede varerne samt de forskellige told- og afgiftsbeløb.

Toldbøgernes store svaghed som kilde er, at der givetvis er en hel del varer, der ikke er blevet underkastet toldbehandling. Det er så godt som umuligt at anslå omfanget af smugleriet, men at dømme efter utallige beretninger og klager har smugleriet ikke været ubetydeligt.¹⁹ Derfor er det hovedsagelig som en kilde til varernes art, toldbøgerne kan bruges. Når en varetype optræder i toldbogen, kan man med god ret gå ud fra, at den rent faktisk har forekommet på stedet. Derimod er mængdeangivelserne mindre troværdige, og toldregnskabers værdi som kvantitativ kilde må siges at være tvivlsom.²⁰

Toldregnskaberne giver således gode oplysninger om skibene, skipperne og varerne, ligesom de fortæller om købmænd fra en lang række jyske byer som var modtagere og afsendere af varer. Derimod får man mindre at vide om, hvem der var om bord på skibene, hvad omstændighederne var omkring handelen med varerne og om købmændenes ageren. Hvordan var det at rejse til Holland? Hvad var skipperens rolle? Hvad skete der rent faktisk i Amsterdam?

Det er nogle af de spørgsmål, toldregnskaberne lader ubesvaret.

I den forbindelse er personlige optegnelser af uvurderlig betydning, og Rasmus Toxens optegnelser bidrager med mange interessante oplysninger, der kaster lys over denne side af samhandlen mellem Amsterdam og de jyske byer i 1700-tallet. Med sådanne såkaldte egodokumenter kan man få et enestående indblik i, hvordan en samtidig person oplevede de forhold, der kan aflæses ud af toldregnskaberne, og dermed tilføjes værdifulde nuancer til det samlede billede.²¹

Købmanden Rasmus Toxen begyndte sin handelsvirksomhed i Vejle omkring 1737 og flyttede den til Horsens i 1740. Hans optegnelser, der omfatter tiden fra hans faders fødsel i 1679 til 1785, årets før Toxens død, findes udgivet i *Samlinger til Jysk Historie og Topografi* 1906-09 under redaktion af fhv. adjunkt C. Beh-

---

18 Varde Toldbøger, 1731, 1733, 1761, 1763, 1767, 1769 og 1798, Rigsarkivet. For nærmere præsentation af materialet se Møller 1975.

19 Se f.eks. Becker-Christensen 1988 s. 388ff; Kromann 1933, s. 263 ff.

20 Møller 1975, s. 99; Mortensen 1989.

21 Begrebet "ego-dokument" blev lanceret i 1958 af Jacques Presser og betegner historisk materiale som er skrevet i første person ental og som udtrykker personlige tanker og følelser, som dagbøger, breve, autobiografier og rejsebrev. Jf. Sogner 2012, s. 171.

rend.²² Skriftet var ved udgivelsen i familiens eje, og redaktøren har ikke knyttet kommentarer til udgivelsen. Det fremgår således ikke, om der er tale om optegnelser nedskrevet gennem hele livet eller de er skrevet i retrospekt. Manuskriptet er tilsyneladende gengivet med den oprindelige retskrivning, og udeladelser er angivet med en kort redegørelse for, hvad der er udeladt – deriblandt en i denne sammenhæng ærgerlig udeladelse af en nærmere beskrivelse af en sejlads til Holland og indsejlingen til Amsterdam i 1751. Optegnelserne afsluttes med sviger-sønnens korte notits om Toxens død den 23. december 1786.

I denne artikel suppleres Rasmus Toxens beretning, hvor det er muligt, med samtidige beskrivelser af hans to hjembyer, Vejle og Horsens, som de bl.a. forekommer i stiftsrelationerne fra 1735 og andre indberetninger vedrørende købstæderne i 1700-tallet.²³ Derimod er der ikke inddraget supplerende arkivmateriale til belysning af Toxens engagementer, idet det her er de mere subjektive aspekter i Toxens fremstilling, der er i fokus, frem for en udtømmende kortlægning af hans økonomiske aktiviteter.

Toxen i Vejle i 1730'erne

Rasmus Toxen blev født i Vejle i 1716. Hans far, der var præstesøn fra Løsning mellem Vejle og Horsens, havde stået i købmandslære i Holbæk og drev en krambod i Vejle. Faderen døde dog allerede i 1719, da Rasmus Toxen kun var tre år gammel, og drengen voksede op hos sin mor, som ifølge J. K. Jensen drev kramboden videre, med tiden med hjælp af Rasmus.²⁴ Som 17-årig blev han i 1733 sat i guldsmedelære hos noget af sin fars familie på Fyn. Her blev han imidlertid uenig med læremesteren, afbrød opholdet og tog tilbage til Vejle. Omtrent på denne tid beskrives Vejle sådan her i stiftsrelationerne fra 1735:

*”Denne liden og ringe Bys Handel og Handtering, Næring og Brug bestaar ej udi andet end en liden Handling for Bonden, Landmanden og Byens Indvaanere, som drives af nogle faa af Byens Borgere og Indvaanere”.*²⁵

---

22 Behrend 1906–08. Det vides ikke, hvor originalmanuskriptet findes. Svend Nørregaard og Bodil Møller Knudsen fra Byarkivet i Horsens har forgæves eftersøgt manuskriptet i begyndelsen af 1990'erne. Venligst oplyst af Bodil Møller Knudsen. Oplysninger om manuskriptets skæbne vil blive modtaget med taknemmelighed.

23 Stiftsrelationerne for Vejle er publiceret i Christensen 1921 og for Horsens i Bay 1982. Der er forskellige principper for gengivelse af relationernes tekst. Her har jeg overalt valgt at bibeholde den form, hvori de findes i den udgivelse, der citeres fra.

24 Jensen 1944, s. 248.

25 Christensen 1921, s. 176.

Byen havde ingen skibe, kun havde en borger halvpart i en galeot på 13 læster,²⁶ som var hjemmehørende i Flensborg. "*Kiøbmænd og Kræmmerlaug er her i Byen ganske og aldeles ingen af; enhver handler, som han bedst ved og kan.*"²⁷ Vejles handlende var da heller ikke blandt storforbrugerne af Hjerting som transithavn for varer til og fra Holland, men vi finder dog i Vardes toldbøger to handlende fra Vejle, som fik varer ad denne vej. De optrådte begge i 1731, hvor de fik varer med samme skib, nemlig Knud Risbøls smukke på 13 læster.²⁸

Den ene Vejle-borger var en Søren Rasmussen, som formodentlig var identisk med byskriveren Søren Rasmussen Egtved, om hvem det i 1735 hed, at han på grund af den ringe løn var nødsaget til at drive handel ved siden af sit embede for at kunne forsørge sin kone og sine små børn.²⁹ Søren Rasmussen havde i 1735 været i byen i fire år, så han var altså ganske nytillflyttet, da han i 1731 fik varer fra Holland over Hjerting. Inden han kom til Vejle havde han i 12 år beklædt en stilling som fuldmægtig hos stiftamtmanden i Ribe. Muligvis havde han fra den tid opbygget et kendskab til Vadehavskysten og dens søfart, der gjorde det let for ham ad denne vej at skaffe varer til sin nyetablerede handelsvirksomhed. I hvert fald fik han en sending varer fra Holland over Hjerting med Knud Risbøls smukke, der ankom 17. maj 1731. Som varer i Søren Rasmussens kramhandel nævner stiftsrelationerne hør, hamp, humle, tjære, salt, tran, fisk og "*lidet specerier*". Af listen over de varer, han importerede fra Holland fremgår det, at det primært var varer i sidstnævnte kategori, han hentede der, altså krydderier og andre varer, der kunne bidrage til at sætte kolorit på den daglige kost.

Den samlede sending bestod af forskellige varer med en samlet vægt på godt 313 pund, hvortil kom 500 stk. valnødder, et ris papir og en halv tønde hirsegryn samt "*1 Td. gamle udbrennte Tobachspiber af Værdie 2 Rdl.*"³⁰ Denne sidste vare var en genbrugsvare fra det rige Holland: brugte kridtpiber som, når de blev brændt rene, godt kunne bruges igen. Mens nye kridtpiber blev regnet i dusin, blev gamle udbrændte tobakspiber regnet i tønder.

"Der findes næppe 10 dusin hele piber i en tønde, men stumper og stykker. Købmændene bruger dem til at give bonden til en tilgift, for derved at trække hannem til sig," forklarede toldvæsenet, da revisionen undrede sig over, at de ikke blev fortoldet som andre piber.³¹

26 En galeot var en almindelig skibstype i 1700-tallet. En læst, som var datidens enhed for skibsmåling, svarer i udgangspunktet til ca. to registertons, med der var store forskelle i brugen af målet. Møller 1981, s. 59 og 46.

27 Christensen 1921, s. 182 og 184.

28 Varde Toldbog 1731 indkommende nr. 20.

29 Christensen 1921, s. 189f.

30 Et pund svarede ved denne tid til 496 gram. 1 ris papir betegner en mængde papir svarende til 20 bøger. En korntønde indeholdt 139,1 liter. Thestrup 1991.

31 Her citeret efter Kristensen 1976 s. 98.

Nogle af de krydderier, der typisk blev indført fra Holland til de jyske købstæder: kanel, muskatnød og nelliker. Foto: Brian Kristensen.

De egentlige krydderier udgjorde kun to et kvart pund ud af sendingen på godt 313 pund. Det var de klassiske krydderier, som hollænderne bragte med sig hjem fra Ostindien: kanel, kardemomme, nelliker, muskatnødder og muskatblomme – et halvt pund af hvert af de fire første og et kvart pund af det sidste. Sukkervarer var der 14 pund af, mens tørrede frugter udgjorde 100 pund eller knap en tredjedel af vægten i den del af sendingen, der målttes i pund. Her var der tale om 25 pund af henholdsvis svesker og figner, 20 pund rosiner samt 10 pund af henholdsvis ingefær, korender og mandler. Forskellige grynvarer – ejergryn,³² perlegryn, risengryn, hirsegryn – udgjorde 80 pund, og det samme gjorde materialvarerne: farvestofferne krap, indigo og himmelblå samt stivelse, bleghvidt og harpiks. Endelig var der i sendingen 25 pund krudt og 12 pund hagl.

Den anden handlende fra Vejle, der fik varer med skibet, var Mogens Risum, om hvem det i en fortegnelse over Vardes borger fra 1735 hed, at han var medlem af skrædderlauget, og at han, så vidt man vidste, sad lidt bedre i det end sine fagfæller.³³ I 1731 sendte Mogens Risum en sending varer bestående af pennefjer for fire rigsdaler og en deger – dvs. 10 stk. – kalveskind med Knud Risbøls smakke, der som det første skib det år forlod Hjerting med kurs mod Holland den 2. april. Skibets hovedlast var 200 tønder rug, som blev eksporteret af forpagter Termann Madsen på Krogsgaard, og derudover havde det uld, voks, talg, pennefjer, kalveskind, børster og vadmel med for et par borgere i Holstebro. Desuden medbragte skibet "*Eendeel Søefarende Folk, som agter Hyre at søge*".³⁴ Sådanne søfolk var et fast tilbagevendende indslag på forårets skibe til Holland, hvor de

³² Ejergryn er fine boghvedegryn iflg. Lange 1793, s. 217.

³³ Christensen 1921, s.196.

³⁴ Varde Toldbog 1731, udgående nr. 15.

vestjyske søfolk efter vinteren hjemme skulle ned at søge hyre på de store skibe fra Amsterdam – hvalfangere, ostindiefarere eller hvad der måtte byde sig.

Da skibet returnerede fra Holland den 17. maj 1731, medbragte det *”Gamle Luus Krams Klæder og Klude af Værdie 30 Rdl.”* til Mogens Risum.³⁵ Luskrams-klæder og -klude var endnu en genbrugsvare fra Holland, og sådant genbrugstøj var en stor artikel i 1731, hvor tyve forskellige importører i Varde, Holstebro, Nykøbing Mors, Lemvig, Horsens og Ringkøbing fik luskram over Hjørring. I toldbogen to år efter, i 1733, fandtes det ikke, sikkert som en direkte følge af, at det i den nye toldrulle fra 1732 hed, at klæder, *”gamle og brugte maa ikke indføres til at selge”*.³⁶ Toldbogen melder intet om, hvorvidt Mogens Risum selv var med i Holland, men det er ikke usandsynligt, eftersom han både førte varer ud af landet og med ind igen. Desuden var genbrugstøj formentlig en varetype af en sådan karakter, at forhandleren gerne selv ville med for udsøge sig de salgbare stykker.³⁷

De to importørers varer giver et godt indtryk af handelen mellem Holland og de jyske købstæder. Til Holland eksporteredes korn, groft forarbejdede varer og arbejdskraft, og fra Holland importeredes kolonialvarer og genbrugsvarer.

Skipper Risbøl i Hjørring

Det skib, de to handlende begge benyttede, var skipper Knud Risbøls kun tre år gamle smakke på 13 læster. Det var ligesom de øvrige af toldstedets nyeste og største handelsskibe bygget i Altona. Toldstedets ældre skibe – det ældste var 27 år gammel – var hentet i Holland og Frisland, mens småbådene var bygget lokalt. 30 år senere var Altona det altdominerende byggested for skibene ved toldstedet.³⁸

Toldstedets hovedhavn var Hjørring, købstaden Vardes ladeplads. Købstædernes privilegier omfattede ikke alene handel og håndværk, men også søfart. Det betød, at man som udgangspunkt skulle være borger i en købstad for at kunne drive søfart, og at de transporterede varer skulle fortoldes ved købstadens toldsted. Imidlertid var adgangsforholdene med skib op ad Varde Å til Varde så dårlige, at toldstedet i 1692 flyttede fra Varde til byens største ladested, Hjørring, som lå ved vadehavskysten. I 1700-tallet havde Hjørring overtaget Ribes stilling som den største havn i det nordlige Vadehav. Den før så driftige havneby, Ribe, havde i 1731 kun ét hjemmehørende skib tilbage.³⁹ Hjørring rådede derimod i 1731 over

---

35 Varde Toldbog 1731 indkommende nr. 20.

36 Becker–Christensen 1988, s. 329.

37 I Fabricius et al. 1945 bd. I s. 221 fortælles der, desværre uden nøjagtig kildeangivelse, om to kvindelige lusekræmmere fra Lemvig, der selv tog med skib til Holland for at søge varerne ud.

38 Diverse skibslistes fra toldregnskaberne. Se også Guldberg 2014.

39 Om trafikken på Ribe, se: Guldberg 1998.

19 skibe, hvoraf de to største tog på sælfangst i Nordhavet, mens de øvrige primært sejlede på Elben, Holland og Norge.

Skipper Knud Risbøl (ca. 1694-1737) tilhørte en familie, der havde været en markant del af søfartssamfundet i Hjerting siden slutningen af 1600-tallet, og Risbølnavnet optræder i flere sammenhænge, når det handler om kontakten til Holland. I Hjerting var der i 1731 og 1733 henholdsvis syv og fem skibe, der varetog trafikken til Holland, heriblandt to Risbøl'er, Knud og Peter.⁴⁰

Knud Risbøl var hvert af de to år flere gange i Holland, og derudover sejlede han til Norge, Elben og Glückstad. Hans laster fra Holland var overordentlig sammensatte, og hans kundekreds kom fra store dele af Jylland. Således havde han ved ankomsten den 17. maj 1731 – den last der indeholdt Søren Rasmussens specier og Mogens Risums luskrum – varer med for 16 andre personer, der kom fra Holstebro, Lemvig, Ringkøbing, Nykøbing, Varde og Guldager, foruden 4000 mursten til sig selv. I alt havde Knud Risbøl 34 personer fra 12 forskellige lokaliteter som kunder på sine hollandssejladser de to år, vi kan følge ham i Toldbøgerne, 1731 og 1733. Importkunderne var langt de fleste, mens kun få sendte varer med ham til Holland. Eksportvarerne var – ud over små mængder af uld, voks, talg, pennefjer, kalveskind, børster og vadmel – primært korn for et par herregårde. I et enkelt tilfælde fyldte han den overskydende plads på skibet op med sorte potter for egen regning. De sorte potter, bedre kendt som jydepotter, blev produceret i landsognene på Vardeegnen og eksporteret i stort tal fra Hjerting i 1600- og 1700-tallet.⁴¹

Toxens rejser til Holland i 1730'erne

I 1736 gik den 20-årige Rasmus Toxen med en afbrudt læreplads bag sig rundt i den *"liden og ringe by"* Vejle og fik udlængsel: Han fik *"lyst til at reise og see (sig) om i Werden"*.⁴² Han besøgte i den følgende tid København, Eckernförde, Kiel og Hamburg, hvor han tilbragte vinteren hos noget familie, et barn af en af hans søskende. Han blev i Hamburg indtil pinse 1737, hvorfra han ville have fortsat til Amsterdam, hvis ikke han var blevet syg og måtte opgive rejsen. I stedet købte han bomuld, lærred og lignende for de penge, han skulle have brugt på turen, og tog hjem til Vejle med en skipper fra Hjerting.

Allerede i august 1737 var han dog klar igen og lejede en vogn til Hjerting, hvor han og hans varer kom om bord på skipper Knud Risbøls enkes fartøj, en smukke, der skulle til Amsterdam.⁴³ Det var med stor sandsynlighed den samme

---

40 Om Risbøl'erne i Hjerting, se: Guldborg 1997.

41 Guldborg 1999.

42 Behrend 1906-08, s. 578.

43 Behrend 1906-08, s. 579.

smakke, som de to Vejle-folk, Mogens Risum og Søren Rasmussen, seks år tidligere havde fået varer med, og som enken nu stod for, her få måneder efter Knud Risbøl var død 13. maj 1737, 43 år gammel.⁴⁴ Turen markerede begyndelsen på Toxens rejser til Amsterdam, der blev hans foretrukne mål, når han i årene fremover skulle hente varer til sine handelsaktiviteter. Måske var Rasmus Toxen lidt af en pioner, da han i 1737 indledte sin import fra Holland til Vejle, måske lod han sig blot inspirere af de erfaringer, byskriveren og skrædderen allerede havde med at finde den rette skipper i Hjerting og handle med Amsterdam.

Efter tre ugers sejlads ankom skibet med Toxen til Enkhuizen på Zuiderzeekysten, syv mil nord for Amsterdam.⁴⁵ Toxen skriver ikke, hvordan de kom videre til Amsterdam, men da han senere omtaler, at skibet blev liggende i Amsterdam, er det nærliggende at antage, at de sejlede helt ind til byen. Amsterdam havde i 1730 omkring 240.000 indbyggere og må have udgjort en enorm kontrast til Vejle, som på det tidspunkt ikke engang havde tusind indbyggere.⁴⁶ Byens gader var brolagte med fortov på hver side, og siden 1650 havde der været offentlig gadebelysning. I 1689 blev der således hver aften tændt 2400 lamper på byens gader. Fra sin rejse i 1670'erne beskrev Holger Jacobæus, biskopsøn fra Århus, hvordan Amsterdam var berømt for sine flotte gader og imponerende bygninger og hvordan købmænd fra hele verden – polakker, persere, jøder og andre, klædt på højst forskellig vis – mødtes på Børsen.⁴⁷

Da det var første gang, Toxen var i Amsterdam, og han derfor ikke var kendt i byen, skaffede skipperen ham kontakt til en kommissionær, som hjalp ham med at sælge de skind- og lædervarer, han havde medbragt. Derefter foretog han en fire dage lang rejse til Haag gennem Haarlem og Leiden. Tilbage i Amsterdam brugte han den sidste del af de i alt fire uger, skibet lå i byen, til at kigge sig omkring og til at købe nye varer for de penge, han havde fået for sine egne varer. Her gik han først og fremmest efter det silketøj, som jøderne handlede med. Han havde tid nok til at se byen, skriver han, så det virker som om, han nåede, hvad han ville.

Efter de fire uger i Amsterdam vendte skibet hjemad, og efter endnu tre ugers sejlads ankom det til Hjerting, hvorfra Toxen tog over land tilbage til Vejle. Han må have haft gode erfaringer med rejsen, for straks året efter, i 1738, var han igen af sted to gange til Amsterdam foruden en gang til Hamburg, og i 1739 var han mindst to, måske tre, gange i Amsterdam.

Allerede på sin anden rejse, som han påbegyndte lige efter pinse 1738, var Toxen blevet mere dreven. Han behøvede nu kun en uge i Amsterdam til at ”*eks-pedere sig*”, og han tog med en anden skipper hjem end ham, han var kommet med. Efterårsrejsen 1738 forløb også planmæssigt, men forårsrejsen 1739 blev

---

44 Nyborg 1988–91, s. 2094.

45 Han regner formentlig i danske mil, hvor en mil er 7,538 km.

46 Gawronski (ed.) 2012 s. 80; Feldbæk 1990, s. 79.

47 Sogner 2012, s. 39ff.

dramatisk. Skibet kom i vanskeligheder ud for den frisiske vadehavso Ameland og løb på grund. Tilsyneladende havde Toxen denne gang ikke varer med, men rede penge. I hvert fald fortæller han, at *"min Kuffert med ald min Capital (nær) hafde gaaet overbord"*. Skibet blev dog reddet takket været nogle og halvtreds matroser, som var med om bord, fordi de skulle til Amsterdam og søge hyre.⁴⁸ Mens Toxens første rejse fra Hjerting til Amsterdam i 1737 havde taget tre uger hver vej, gik denne stormfulde rejse langt hurtigere, idet skibet forlod Hjerting langfredag og var i Amsterdam anden påskedag, altså fire dage. Allerede 1. maj 1738 var Toxen tilbage i Vejle, fem uger efter, han havde påbegyndt rejsen fra Vejle.

Næste Amsterdam-rejse, som Toxen påbegyndte ved midsommer 1739, blev omstændelig og langvarig. Han indledte rejsen med at tage til marked i Horsens med sine varer,⁴⁹ og derfra tog han til Hjerting for at komme med et skib til Amsterdam. Her var alle skibe imidlertid allerede sejlet, så i stedet kom han med et Fanø-fartøj, der skulle mod Hamburg. Efter 10-12 dages venten på Fanø og fire dages sejlads blev han sat af ved Neuhaus et lille stykke oppe ad Elben og kom med et andet fartøj ind til Hamburg. Her benyttede han lejligheden til at besøge sine venner, inden han kom med en hollænder til Amsterdam. Alene denne sidste del af turen fra Hamburg til Amsterdam tog tre uger. Tre gange forsøgte de at sejle ud på Vesterhavet, og tre gange måtte de tilbage igen på grund af storm og modvind. Da de endelig nåede Amsterdam, lå alle Hjerting-skipperne klar til at sejle hjem, så dem kunne han ikke nå at komme med, hvis han samtidig skulle have tid til at handle. I stedet måtte han tage med et skib fra Ringkøbing, en tjalk, der – som han malende beskriver – var læk, når de kom på søen og tæt, når de kom i havn.⁵⁰ Skibet var tre uger om turen til Ringkøbing, og her måtte han blive endnu tre dage for at få sit gods fra fartøjet, før han endelig kunne begive sig hjem.⁵¹

Fra Vejle til Horsens

Måske var Toxens besøg på markedet i Horsens kort efter midsommer 1739 en slags rekognoscering med henblik på at finde ud af, om der var bedre etableringsmuligheder dér. I hvert fald flyttede han i 1740 de ca. 30 km fra Vejle til Horsens og flyttede dermed også til en by, der var mere end dobbelt så stor som Vejle.⁵² I

---

48 Behrendt 1906–08, s. 580.

49 Ifølge Pontoppidan blev der holdt marked i Horsens 27. juni og 8. oktober med kramvarer, heste og kvæg. Pontoppidan 1768, s. 138.

50 En tjalk var en skibstype karakteristisk for den syd- og sønderjyske vestkyst. Møller 1981, s. 62.

51 Om trafikken på Ringkøbing, se Mortensen 1991.

52 Der findes ikke nøjagtige tal for indbyggertallet i begyndelsen af 1700-tallet, men det antages, at befolkningstallet voksede med en tredjedel gennem 1700-tallet. Ved folketællingen 1769 havde Vejle 957 indbyggere, mens Horsens havde 2.738. Feldbæk 1990 s. 79.

I 1740 flyttede Rasmus Toxen fra Vejle til den noget større købstad Horsens, hvor han gennem de følgende årtier opbyggede en større handelsvirksomhed. Ved folketællingen 1769 havde Horsens 2738 indbyggere. Pontoppidan: *Den Danske Atlas IV, 2, 1768.*

de følgende år opbyggede og udviklede Toxen gradvis sin virksomhed i Horsens fra krambod til købmandshandel og avlsbrug samt investeringer i ejendomme, produktionsapparat og skib.

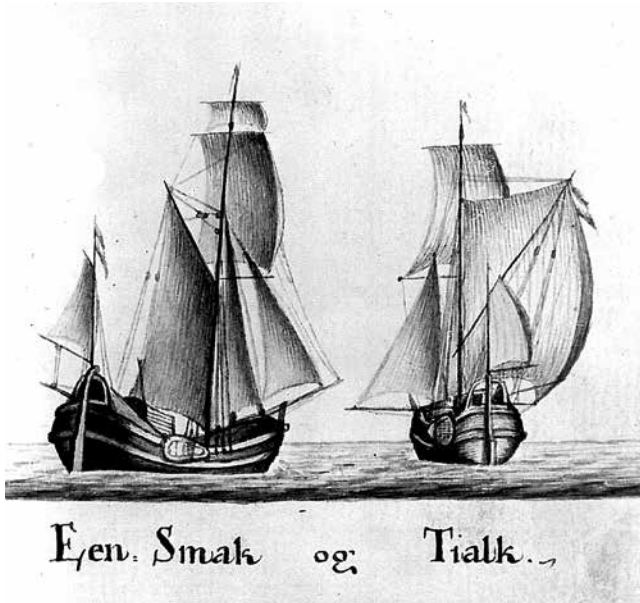
Horsens havde i 1735 en flåde på 24 skibe, som stod for at indføre udenlandske varer til byen fra Flensborg, Lübeck og København. Men der var også handlende, der i begyndelsen af i 1730'erne hentede varer fra Holland over Hjerting: Ditlev Høyer fik både i 1731 og 1733 sukker og andre kolonialvarer fra Holland, Anne Jensdatter fik en sending luskransklude i 1731, og Niels Møller fik i 1733 – med skipper Knud Risbøl fra Hjerting – en sending bestående af te, kaffe, sukker, anis og korender.⁵³ Derudover foregik der tilsyneladende også en handel fra Holland, som gik uden om byen, idet stiftsrelationerne beretter, at

*”en del på alle kanter 2 á 3 mil nær byen bosiddende rejser til Holland og derfra indfører vin, fransk brændevin, te, sukker og specerie, som de falholder og ved commissioner forsyner proprietærene og præsterne ved hjemkomsten, hvilket forårsager handelens slette fremgang.”*⁵⁴

53 Varde Toldbøger 1731 og 1733.

54 Bay 1982, s. 131.

En smakke og en tjalk. To typer fartøjer, man kunne møde i Vadehavet, og som Toxen bragte varer hjem på fra Holland. Ved Hjerting var smakken den almindeligste skibstype. Brødrene Stibolt, 1760'erne.
M/S Museet for Søfart.

Horsens havde tilsyneladende tidligere haft direkte skibsforbindelse til Holland. Således fortælles det i Pontoppidans *Danske Atlas*, at Horsens for 50 år siden – dvs. i de første tiår af 1700-tallet – havde skibe, der handlede på Holland, England og Norge, men at skibene nu i 1768 var langt mindre og sejlede på Norge, København, Østersøen og Flensborg. Atlasset opgiver antallet af skibe i byen til at være 17, syv mindre end stiftsrelationernes opgivelse i 1735.⁵⁵

Denne direkte hollandske forbindelse ses også af den handel, som Horsens-købmanden Hans Christensen og hans hustru Gedske Lichtenberg førte i 1690'erne. Ved Gedske Lichtenbergs død i barsels seng i 1697 får man gennem skiftet indsigt i deres handelsforbindelser, som ud over tre købmænd i Lübeck, fem i Hamburg også indeholdt to navne i Amsterdam: Bernhard Peltzer og Thomas Krysenbergs enke, til hvem der skyldtes henholdsvis 150 og 128 rigsdaler for varer. Skiftet fortæller ikke, hvilke varer det drejede sig om, men krambodens varer var opregnet i skiftet, og her forekom masser af krydderier, kramvarer og tekstiler.⁵⁶

At relationerne til Amsterdam var stærkere i Horsens end i Vejle, afspejles også i det forhold, at der var 68 immigranter fra Horsens, der giftede sig i Amsterdam i 1700-tallet, mod kun 10 fra Vejle.⁵⁷ Den nyankomne handelsmand Toxen var således hverken den første eller den eneste i Horsens, der havde personlige erfaringer med Holland.

I de første år i Horsens blev Toxen ved med at tage til Amsterdam et par gange om året, men i november 1742 købte han en gård og indrettede en butik – en krambod – og fra da af fik han mindre tid til rejser. Allerede første sommer i den

55 Pontoppidan 1768, s. 134f.

56 Hoff 2007, s. 16ff.

57 Lysningsregistrene i Gemeentearchief, Amsterdam, Venligst oplyst af mag. scient. Max Pedersen.

nye gård, skrev han, havde han så meget at gøre, at der ikke blev tid til at tage til Amsterdam. I 1744 blev han gift, og i de følgende år fik parret fem børn, hvoraf kun to piger overlevede.

Hollandshandel fra Horsens

Tilsyneladende kom Toxen efter sit giftermål i 1744 ikke til Amsterdam igen før i 1747, hvor hans søster var blevet forlovet med en Christopher Høbsman.⁵⁸ De to kommende svogre fulgtes det år ad til Amsterdam, sandsynligvis for at Toxen kunne introducere ham til byens handelsliv. Høbsmann fik i 1752 farverbevilling i byen,⁵⁹ og som forberedelsen til det har han haft god brug for at kende markedet i Amsterdam, hvorfra mange farvestoffer blev importeret. Året efter, da søsteren var blevet gift med Høbsmann, var de to svogre igen sammen i Amsterdam, men denne gang fulgtes de ikke ad derned, kun hjem.

De følgende år blev Toxen hjemme fra Amsterdam, men i 1751 lod han sig overtale af nogle købmænd og interessenter i byen til at tage med som købmand på et fartøj fra Horsens til Amsterdam med ærinder for flere forskellig erhvervsdrivende i byen. Fartøjet var en galease på 4-500 tønder,⁶⁰ og skipperen havde ikke før været i Amsterdam *”og altså ukyndig i alle ting”*. Desuden fik de en styrmand med fra Århus, som heller aldrig havde været i Amsterdam, skønt han påstod, at han havde. Man fornemmer, at Toxen var lidt utryk ved hele arrangementet, og han havde jo heller ikke selv før prøvet at sejle fra Horsens til Amsterdam. De kom dog derned på 14 dage og lå fire uger i byen. Hjemrejsen tog tre uger, hvor de måtte lægge ind flere steder undervejs. Toxen stod af et sted på den jyske østkyst og lejede en vogn til Århus og tog derfra videre til Horsens.⁶¹ I et særligt indhæftet blad i sine optegnelser gav Toxen en nærmere beskrivelse af denne rejse og særligt af den vanskelige indsejling til Amsterdam, men som tidligere nævnt er denne beskrivelse beklageligvis undladt af udgiveren.

Toxen omtaler ikke siden transporter fra Horsens direkte til Amsterdam, og hans handelsmæssige interesse har formentlig i stigende grad rettet sig mod skibstrafikken til Norge, som han eksporterede korn til. I foråret 1754 købte han en ottendepart i et fartøj fra byen, men det strandede allerede i oktober ved Fladstrand⁶², et forlis, der kostede ham 300 rigsdaler i tabt skibspart, tabt last samt

---

58 Toxen skriver Christopher Høbskman.

59 1982 s. 175.

60 Antallet af tønder på en læst varierede efter typen af varer. Den danske skibslæst var principielt udtryk for skibenes lasteevne i ruglaster af 24 tønder, altså formodentlig et skib på 16–20 læster. Thestrup 1991, s. 24.

61 Toxen skriver, at han stod af ved Triemølle. Udgiveren C. Behrend foreslår, at det kan være Treaamølle, et udskibningssted nord for Grenaa.

62 Det nuværende Frederikshavn.

bjærgeløn. Toxen nævner ikke selv yderligere skibsparter, men det fremgår af en liste over købmænd, der havde skibsparter i 1774, at han – i hvert fald i dette år – igen ejede en skibspart.⁶³

Hjerting var altså tilsyneladende stadig den gængse vej for handlende i Horsens at få varer fra Holland. Af 1760'ernes toldregnskaber fra Varde ses, at fem til syv Horsens-borgere i hvert af årene 1761, 1763, 1767 og 1769 fik varer fra Holland ad denne vej. Varer, der gik den anden vej, var der derimod ikke mange af. I 1761 og 1763 eksporterede henholdsvis fem og seks borgere varer til Holland, i 1767 var der ingen fra Horsens, der udførte til Holland over Hjerting og i 1769 kun en. Horsens-folkenes eksportvarer var fåre- og lammeskind, beredte skind, pennefjer og voks.

Toxen – eller Töxen, som hans navn konsekvent skrives i toldregnskaberne – var blandt de købmænd, der både importerede og eksporterede. I 1761 sendte han en sending voks og pennefjer med skipper Jens Hansen af Hjerting og hans smakke på 7½ læster den 7. juli. Tilbage fik han med samme skipper den 5. september en sending bestående af svesker, korender, mandler, nelliker, kardemomme, muskater, uldkarter, gråt papir, risengryn, rosiner og anis. I 1763 sendte han beredt skind med Søren Graversens smakke på 8 læster den 14. juni og fik anis, kaffebønner, mandler og uldkarter retur med samme skib den 26. juli. Samme skipper, Søren Graversen, strandede året efter ved Oksby nær Blåvands Huk på hjemrejsen fra Amsterdam, beretter Rasmus Toxen. Det meste af Toxens last gik tabt ved den lejlighed, og skønt 100 pund af den bedste indigo blev bjærget, ”*vel indpakket først i en Fustagie og siden i en Kiste*”, blev det efterfølgende ”*ranet og stiaalen bort*”.⁶⁴ I toldbogen hed det, at intet blev bjærget fra forliset.⁶⁵

1767 eksporterede Toxen ingen varer til Holland, men fik med Jacob Boubjergs snekke på 11 læster den 6. august en sending varer. Det er den sidste af Toxens sendinger, vi kan følge i toldregnskaberne, og den bestod af 50 pund kaffebønner, et pund kanel, et halvt pund kardemomme, et halvt pund muskat, et halvt pund muskatblomme, 110 pund risengryn, 40 pund mandler og et dusin uldkarter – tilsammen lige godt 200 pund, eller 2/3 af vægten af den last, som Søren Rasmussen 36 år tidligere fik til Vejle. På den baggrund er det nok ikke forkert at konkludere, at hollandshandelen efterhånden ikke fyldte meget i den nu veletablerede Rasmus Toxens samlede virksomhed.

Med årene var Toxen nemlig blevet en af Horsens' store handelsmænd, der i 1750'erne årligt udførte 500-1000 tønder korn til Norge, og i 1760 oprettede han et maltgøreri, der producerede malt til udførsel.⁶⁶ I 1774 fortælles det i en oversigt over byens handlende, at han handlede med ”*korn og fedevarer, tømmer*

63 Bay 1982, s. 206.

64 Behrend 1906-08, s. 588.

65 Kristensen 1980, s. 554.

66 Bay 1982, s. 170f.

og *fiel, stål, tiere, hør, hamp, fisk og specerie, men ei med fabriksvarer*".⁶⁷ Fabriksvarer, fremgår det af sammenhængen, var varer som silke, uldvarer, linned, galanterivarer, isenkram og silkebånd. Toxen var altså tilsyneladende gået bort fra at handle med silke, som ellers var den mest interessante vare for ham på den første Amsterdam-tur. Det fremgår heller ikke af toldlisterne, at han importerede tobak, men en episode i 1763 kan vække en lille mistanke om, at det måske alligevel hændte, at han havde fået lidt tobak med hjem uden for myndighedernes bevågenhed. Han beretter nemlig, at han dette år den 16. juni fik "*inkquisition*" af rådmand Flensburg og underbyfoged Brandt Farver, som sammen med fire betjente dukkede uanmeldt op og ransagede hans ejendom nøje for at lede efter hollandsk tobak. De fandt "*Gud ske lov intet*", skrev Toxen lettet, og skyndte sig at tilføje "*thi jeg havde intet*". Men mon ikke lettelsen alligevel skyldtes, at de godt kunne have fundet tobak på et mere uheldigt tidspunkt?

At opbygge en købmandshandel

Toxens optegnelser kan næsten læses som en strategisk manual til, hvordan man kunne opbygge en solid forretning i 1700-tallets østjyske købstæder ved at bruge de ressourcer man havde, arbejde aktivt med at styrke kundskaber, kapital, ejendomme og netværk og foretage de rigtige valg.

Selv om Rasmus Toxen blev faderløs som treårig og kun voksede op med sin mor, var han på ingen måde uden familiemæssig baggrund og netværk. Hans far var præstesøn fra Løsning, og hans mor var søn af borgmesteren i Kolding. Livet igennem gjorde Toxen brug af sin familie til at hjælpe og til at knytte kontakter. Han fik en læreplads hos manden til sin fars søsterdatter på Fyn, han besøgte et søskendebarn i Hamburg, han fik først sin moster og siden sin søster til at holde hus for sig, da han som ungkarl etablerede sig i Horsens. Hans kone kom fra et nærliggende stort gods, han fik en anden søster til byen og gift med en handlende i byen, og da hans to døtre blev voksne, blev de gift med henholdsvis en købmand og en apoteker i byen. Alle disse relationer kan anskues som en form for strategiske alliancer, der bidrog til at styrke hans netværk og udviklingen af hans virksomhed. Tilsyneladende var Toxen meget bevidst om, at netværk er personlige og skal vedligeholdes, også selv man ikke i øjeblikket gør brug af dem. Således opretholdt han kontakt med venner i Hamburg, skønt hans forretningsmæssige hovedinteresse rettede sig mod Holland og Norge, og han derfor ikke brugte byen i nogen videre udstrækning. Ligeledes videregav han hjælp, på samme måde som han selv var blevet hjulpet. Ligesom han selv i sin tid blev introduceret til Amsterdam af skipperen på skibet, sørgede han for at introducere andre til byen.

---

67 Bay 1982, s. 210.

I første omgang gjaldt det hans svoger Høbsmann, som han var sammen med i Amsterdam to år i træk, og i anden omgang tog han med et Horsens-skib til Amsterdam for som stedkendt at hjælpe de lokale Horsens-købmænd med at gøre forretninger der.

Mobilitet og kendskab til fremmede forhold synes at have været et af nøgleordene i hans strategi. Det ser ud til, at han ret systematisk opsøgte steder, hvor han kunne erhverve et kendskab til markedet, der kunne hjælpe ham i opbygningen af hans virksomhed. Da han efter sin mislykkede læreplads påbegyndte sin rejseaktivitet, tog han først en tur rundt om de større byer i nærområdet, København, Eckernförde og Kiel, for derefter at lande i Hamburg, hvor han tilbragte flere måneder. På sin næste rejse tilbragte han fire ugers i Holland, hvor han ikke nøjedes med at besøge handelscentret Amsterdam, men også foretog en rejse gennem andre hollandske byer. Han havde dermed i løbet af godt et år ikke alene haft længere ophold i to af datidens økonomisk mest betydningsfulde byer i Nordeuropa, Hamburg og Amsterdam, han havde også orienteret sig mere bredt i området, inden han lagde sig fast på Amsterdam som sit foretrukne rejsemål.

Rejserne til Holland tog en stor del af hans tid i de første år af hans karriere, hvor han drev handel med udgangspunkt i den lille købstad Vejle. Efter nogle år flyttede han til en større købstad for at etablere sig, men havde endnu et par år med Amsterdam-handelen som basis. Først da han begyndte at investere i fast ejendom, aftog hans personlige deltagelse i rejserne til Holland. Opmærksomheden blev i stedet rettet mere mod handelen på Norge. Som 57-årig købte han i 1773 en bondegård i den nærliggende landsby Nim og begyndte dermed at forbedre sin tilbagetrækning fra købmandskabet. Gennem de følgende år opbyggede han ved tilkøb en større besiddelse i landsbyen, hvortil han flyttede i 1780 og tilbragte sine sidste år som jordbruger. Trods en vis mobilitet livet igennem var Toxen stedbunden, når det gjaldt hans boliger – de alle lå inden for en radius af 20 km.

Samlet set havde Toxen en sammensat økonomi med en stor risikospredning, og han justerede livet igennem vægtningen af sine forretninger. I begyndelsen af sin handelsvirksomhed i Vejle fokuserede han først og fremmest på lette varer og kapital. Senere, da han etablerede sig i Horsens, investerede han i fast ejendom, og hans forretningsmæssige fokus blev her korn og andre grovvarer, som stillede visse krav til faste anlæg. Med tiden investerede han også i produktion og transport i form af maltgøreri og en skibspart, og endelig fulgte investering i landejendom med henblik på sikring af alderdommen.

Købstæder, der importerede varer fra Holland over Hjørring i 1700-tallet. I alt 14 jyske købstæder mellem Limfjorden og Kongeåen fik varer fra Holland over Hjørring. Varde Toldbøger, diverse årgange. Grafik: Niels Knudsen.

Hjørring som transithavn for hele Jylland

Rasmus Toxen var blot en af de mange, der drog nytte af Hjørrings livlige kontakt med Holland og hentede varer direkte fra Amsterdam til Jylland. Importørerne af varer fra Holland var først og fremmest borgere i de kongerigske købstæder i Jylland. Formentlig var de primært handlende, men der var også visse erhvervsgrupper – som f.eks. farvere, apotekere, garvere – der havde særligt behov for de materialer, der kunne skaffes fra Holland. I alt 14 jyske købstæder mellem Kongeåen og Limfjorden – med Nykøbing Mors som den nordligste – fik på et eller andet tidspunkt i de syv repræsenterede år leveret varer fra Holland over Varde

toldsted. Desuden fik Middelfart på Fyn en enkelt gang leveret varer, hvorimod ingen byer nord for Limfjorden eller syd for Kongeåen fik varer fra Holland ad denne vej. Hertil kommer, at der næsten hvert år var mellem en og fem personer uden for købstæderne, der fik leveret varer, ligesom en skipper en sjælden gang imellem – i hvert fald efter hvad han opgav til toldvæsenet – havde noget med for sig selv. De købstæder, hvor antallet af importører sammenlagt gennem perioden var størst, var Holstebro, Varde, Viborg og Horsens, og det er også disse købstæder, der er repræsenteret de første seks bevarede todlbøger. I 1798, hvorfra den næste bevarede toldbog stammer, var det stort set kun var Vardekøbmænd, der fik varer fra Holland over Hjerding. Dette forhold afspejler den udvikling, der var sket igennem 1700-tallet, hvor handelsaktiviteten mellem Holland og Danmark dels var dalende, dels i stigende grad blev koncentreret i København. Mens flere provinsbyer tidligere havde haft direkte kontakt med Holland, var det i perioden 1719-1755 kun Aalborg og den jyske vestkyst, der endnu havde direkte kontakt med Holland.⁶⁸ Hamburg og Altona overtog gennem 1700-tallet i stigende grad rollen som leverandør af luksus- og kolonialvarer, der blev importeret over Hjerding.⁶⁹ I Holland mærkede man i stigende grad konkurrencen fra såvel London og Hamburg, og med den franske invasion af den Hollandske Republik i 1795 og opløsningen af VOC få år senere var Hollands rolle som en førende aktør i verdenshandelen forbi.

Ny vinkel på toldregnskaberne

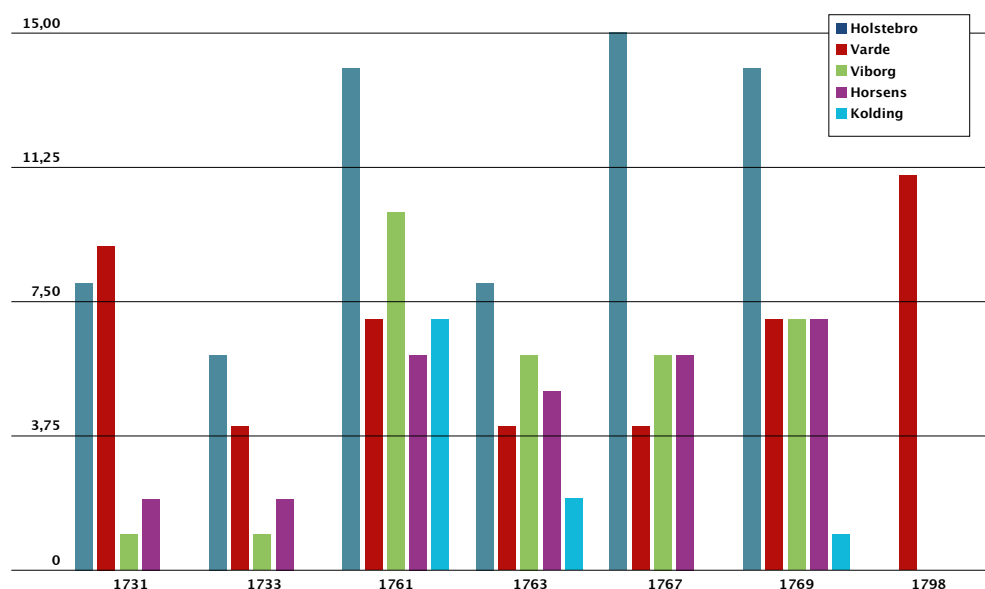
Toxens optegnelser fra sit liv som købmand i to købstæder på den jyske østkyst giver et værdifuldt supplement til de oplysninger, man kan udlede af 1700-tallets toldregnskaber, og de giver et mere detaljeret indblik i, hvordan handelen er foregået. I det følgende skal vi se nærmere på nogle af de områder, hvor Toxens optegnelser særligt bidrager med oplysninger, der ikke fremgår af toldregnskaberne.

Det omtales ikke i toldregnskaberne, at der var købmænd, der fulgte med varerne. At dømme efter Toxens optegnelser var det imidlertid ikke ualmindeligt, at købmanden selv var med på rejsen til Amsterdam, så han kunne tage vare på sine penge eller varer og selv udsøge sig sine varer i Amsterdam. Toldregnskaberne registrerede kun den persontransport, som skete uden medfølgende varer, hvilket i ganske få tilfælde vil sige regulære passagerer. Den oftest forekommende passagertrafik var transporten af de søfolk, der om foråret skulle til Holland for at søge hyre. Toldregnskaberne fra Varde ville i disse tilfælde oftest oplyse, at der var ”en del søfarende folk” med skibet. Hos Toxen kan vi så høre, at ”en del” faktisk

---

68 Kelsall 2007, s. 137.

69 Denne udvikling er detaljeret gennemgået i Guldberg 2013.

Antal personer, der importerede varer fra Holland over Hjørring i 1700-tallet, i de fem jyske byer med det største antal importører. Varde Toldbøger, diverse årgange

kunne dække over et antal på mere 50 matroser, hvilket bidrager til indtrykket af, at arbejdskraft var blandt de mere betydningsfulde eksportartikler fra Jylland til Amsterdam. Desuden giver det en fornemmelse af den trængsel, der kunne være om bord på de forholdsvis små skibe, hvis besætning ellers typisk kun ville omfatte en skipper, en matros og måske en dreng.⁷⁰

Toxen angiver også nogle ret præcise sejltider, som illustrerer, at transporttiden mellem Hjørring og Holland kunne variere med adskillige uger. Man kunne blive blæst derved på fire dage, som det skete for ham på rejsen i 1738, eller man kunne slås med vind og vejr og lække fartøjer i ugevis som på rejsen i 1739. Ligeledes bidrager Toxen med oplevelser af skibstraffikkens usikkerhed med beskrivelser af strandinger, forlis og bjærgning. Hvordan det kunne være med til at redde en kritisk situation, at der var mange matroser om bord, hvordan et forlis kunne fratage købmanden, der havde part i skibet, en mindre formue på ganske kort tid, og hvordan varer, der egentlig var blevet bjærget, kunne forsvinde igen.

Toxen kaster også nyt lys over skipperens rolle. Skipperen var ikke bare en person, der sørgede for at få bragt skibet fra den ene lokalitet til den anden, han kunne også have en formidende rolle, når det gjaldt om at hjælpe nye, unge handlende i gang, ved at skaffe dem de rette kontakter i storbyen. Knud Risbøl synes at have været særligt specialiseret på Holland og de mange varetyper der-

⁷⁰ Oplysninger for besætningsstørrelsen findes kun i Varde toldbog 1798, hvor skibe af den størrelse, Toxen sejlede med, var bemandede med skipper, matros og dreng. På en skibsliste fra Tønder Toldsted 1777 bestod besætningen på et tilsvarende skib i flere tilfælde kun af skipper og matros. Varde Toldbog 1798; Tønder Told 1777.

fra. Desuden kan Toxens oplevelse i 1739, hvor han først i Hjerting og siden i Amsterdam kom for sent til at komme med Hjerting-skibe, tyde på, at skipperne gerne fulgtes ad på turen til og fra Amsterdam. Det er dog ikke et mønster, der tydeligt lader sig bekræfte af toldregnskaberne.

Endelig er det interessant at få slået fast, at Hjerting-skibene rent faktisk anløb selve Amsterdam. I toldregnskaberne angives deres destination kun som "Holland", og det kan derfor ikke ud af dem læses, om fartøjerne kom helt ind til byen, eller de anvendte en form for ladeplads i en vis afstand. Toxens optegnelser lever næppe nogen tvivl om, at skibene kom helt ind til Amsterdam.

Et forhold, der ikke findes information om i Toxens optegnelser, er hvordan man klarede sig rent sprogligt. Hvilket sprog anvendte han i Holland, og var det let eller svært at kommunikere? Kunne man tænke sig, at den kommissær, han kom i kontakt med, også var sprogkyndig og således i stand til at tale med nytilkomne købmænd? Eller var sproget bare ikke noget problem og blev derfor ikke nævnt? Interessant er det i øvrigt i denne sammenhæng at konstatere, at Toxen ikke med et ord nævner sin eventuelle skolegang, og hvad den måtte have bibragt ham af sprogkundskaber eller andet, der kunne komme ham til nytte i hans senere karriere. Toxen synes at have været en udpræget handlingens mand, som snarere fokuserede på at tilegne sig viden ved praktisk købmændskab end ved boglige studier.

Toxens beretning fortæller historien om en købmand, der udviklede sin virksomhed i samspil med en af verdenshandelens metropoler, og som var med til at bringe dens varer ud til borgere i de jyske købstæder. Bønder på besøg i købstaden kunne også købe krydderier og de andre varer fra fjerne egne hos købmanden, og på den måde fik Jylland en flig af de mange varer, den nye globaliserede økonomi bragte på markedet.⁷¹

Toxen personificerer på sin vis Jyllands samhandel med Holland. I flere generationer stod Holland stærkt i de jyske købmænds bevidsthed, og stadig i 1730'erne var det et interessant marked for en nybegynder i handelsfaget. I løbet af 1700-tallet overtog Hamburg imidlertid mange af de funktioner, Amsterdam tidligere havde haft. Mens varestrømmen fra Amsterdam vedblev at have omtrent samme sammensætning i 1760'erne, som den havde haft i 1730'erne, strømmede det ind med moderne luksusvarer og spændende nyheder fra Hamburg.⁷² På det tidspunkt var Toxens forretningsmæssige aktiviteter dog i stedet rettet sig mod Norge. Når vi kigger på Toxens sidste kendte leverance fra Holland i 1767, bestående af kaffebønner, krydderier, risengryn, mandler og uldkarter pakket i tre små tønder og en kasse, er det nærliggende at se det som symbolet på, at Holland

---

71 I doktordisputatsen *Luksus* fra 2013 behandler Mikkel Venborg Pedersen indgående, hvordan 1700-tallets voksende varestrøm fra de oversøiske kolonier gav sig udslag i en markant ændring af forbrugsmønstre og forfinelse af vaner i fem danske hjem, og hvordan de – ligesom europæerne i det hele taget – stille og roligt fik mere af verden ind i dagligstuen. Venborg Pedersen 2013.

72 Guldberg 2013.

lige så stille forsvandt ud af interessesfæren selv hos en ivrig Hollands-farer fra Horsens.

Litteratur

- Bay, Svend Aage 1982: Horsens historie indtil 1837. Horsens Kommune.
- Becker-Christensen, Henrik 1988: Protektionisme og reformer 1660-1814. Dansk Toldhistorie II, Toldhistorisk Selskab.
- Berend, C. 1906-08: "En Horsenskøbmands Optegnelser fra det 18de Aarhundrede". Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 3. række V. Bind. København 1906-08, s. 575-597.
- Bochove, Christiaan van 2008: The Economic Consequences of the Dutch. Economic integration around the North Sea, 1500-1800. Aksant, Amsterdam.
- Christensen, Asger Nørlund 2014: "*Flådens udlandsmobilisering: Rekruttering af skandinaviske søfolk i Amsterdam under Skånske krig*". Fra krig og fred. Dansk Militærhistorisk Kommissions Tidsskrift 2014/1, s. 11-59.
- Christensen, C. Petresch 1921: „Vejle Købstad og dens indbyggere ved Aar 1735“. Vejle Amts Aarbøger, s.174-204.
- Damgaard, Ellen, Mette Guldberg & Poul Holm (eds.) 1998: A North Sea Region. West Jutland and the World II. Esbjerg.
- Fabricius, Knud, L.L. Hammerich og Vilh. Lorenzen (red.)1945: Holland Danmark. Bd. I-II. København.
- Feldbæk, Ole 1990: Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 9 Den lange fred 1700-1800. Gyldendal og Politiken.
- Gawronski, Gerzy (ed.) 2012: Amsterdam ceramics. A city's history and an archaeological ceramics catalogue 1175-2011. Uitgeverij Bas Lubberhuizen, Bureau Monumenten & Archeologie.
- Gijsbers, Wilma 1999: Kapitale Ossen. De internationale handel in Slachtvee in Noordwest-Europa (1300-1750) Uitgeverij Verloren, Hilversum.
- Graugaard, Esben 1996: "Den nederlandske forbindelse. Kontakter mellem Holstebro – en by i den vestjyske periferi – og Amsterdam – verdenshandelens metropol – ca. 1600-1800". FRAM 1996, s. 17-28.
- Guldberg, Mette 1997: "Hollandsfarere – Risbøl'erne i Hjerting". Sjak'len 1996. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg. Esbjerg, s. 9-17.
- Guldberg, Mette 1998: "Skibsfarten på Ribe i 1730'erne". Sjak'len 1997. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg. Esbjerg s.16-27.
- Guldberg, Mette 1999: Jydepotter fra Varde-egnen. Produktion og handel ca.1650-1850. Landbohistorisk Selskab.

- Guldberg, Mette 2013: "De varer, som bonden aldrig ser? Importen over Hjerting fra Holland i 1700-tallet". Sjaklen 2012, Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg, Esbjerg, s. 66-81.
- Guldberg, Mette 2014: "Fartøjer i det nordlige Vadehav". Sjaklen 2013. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Esbjerg s. 29-39.
- Guldberg, Mette, Poul Holm & Per Kristian Madsen (eds.) 1993: Facing the North Sea. West Jutland and the World. Esbjerg.
- Gøbel, Erik 2008: Øresundstoldregnskaberne – et internationalt skatkammer. Siden Saxo 2008-2, 16-24.
- Heeres, W.G., L.M.J.B. Hesp, L. Noordegraaf & R.C.W van der Voort (eds.) 1988: From Dunkirk to Danzig; shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850. Essays in honour of J.A. Faber on the occasion of his retirement as professor of the Economic and Social History at the University of Amsterdam. Netherlands Economisch-Historisk Archief, Amsterdam.
- Hoff, Annette 2007: Gehrdt de Lichtenberg. Storkøbmand, godsejer, pengeudlåner og fabrikant. Horsens Museum, Dansk Center for Herregårdsforskning.
- Jacobs, Els M. 1991: In Pursuit of Pepper and Tea. The Story of the Dutch East India Company. National Maritime Museum Amsterdam, Walburg Pers.
- Jensen, J.K. 1944: Blade af Horsens Købstads Historie. Horsens.
- Kelsall, Phillip 2004: Crisis and Change. The Development of Dutch-Danish Maritime Trade 1639-1755. Ph.d.-afhandling, Århus Universitet, 2007 (upubliceret).
- Kristensen, H.K. 1974, 1976 og 1977: "Skibsfart fra Ribe-Varde-Blåvandshukområdet i gammel tid". Fra Ribe Amt XVII-3, 1974, 363-403, XX-I, 1976, 69-134, XX-2, 1977, 386-455.
- Kristensen, H.K. 1980: "Strandinger 1763-85 på kysten af Varde-Hjerting tolddistrikt". Fra Ribe Amt 1908, s. 553-557.
- Kromann, N.M. 1933: Fanøs Historie I, Esbjerg.
- Lange, Nikolai Bendix 1793: Statistische Briefe über Dännemark, Norwegen, Schleswig und Holstein. Altona.
- Lottum, Jelle van 2007: Across the North Sea. Labour migration in the North Sea region c. 1550-1850. Aksant Amsterdam.
- Mortensen, Per Hauge 1989: "Om toldregnskabers troværdighed". Nogle eksempler fra perioden 1750-1800. FRAM 1989, s. 77-89
- Mortensen, Per Hauge 1991: "Sejlads på Ringkøbing. Fra accise- og toldregnskaber 1680-1798". FRAM , s. 34-42.
- Møller, Anders Monrad 1975: "Kongerigske toldregnskaber fra det 18. århundrede". Fortid og Nutid Bind XXVI, s. 86-103.
- Møller, Anders Monrad 1981: Fra galeoth til galease. Studier i de kongerigske provinsers søfart i det 18. århundrede. Esbjerg.

- Nyborg, Ebbe et al. (red.) 1988-91: Danmarks kirker. Ribe Amt XIX: III bind. Nationalmuseet. Herning.
- Pedersen, Max 2013: "Fra Vadehavet til Amsterdam". Sjøek'len 2012. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg. Esbjerg 2013, s. 83-103.
- Pedersen, Max og Frans Thuijs 2014: "Fra Vadehavet til skafottet i Amsterdam – om kriminaliteten blandt vadehavsmigranterne i 1600- og 1700-tallets Holland". Sjøek'len 2013. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet i Esbjerg. Esbjerg, s. 9-27.
- Pontoppidan, Erich 1768: Den Danske Atlas eller Konge-Riget Dannemark, Tomus IV, København.
- Poulsen, Bo 2008: Dutch Herring. An environmental History c. 1600-1860. Ak-sant Amsterdam.
- Rohden Olesen, Claus: Den nederlandske indflydelse på det skandinaviske skibsbyggeri i De Forenede Nederlandes storhedstid. I: Maritim Kontakt 35. Nederlandsk i Norden. Den nederlandske teknologis indflydelse på renæssancens maritime Skandinavien. København 2012. P. 69-252.
- Sogner, Sølvi 1994: Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid. Universitetsforlaget Oslo.
- Sogner, Sølvi 2012: "Og skuta lå i Amsterdam..." Et glemt norsk innvandrersamfunn i Amsterdam 1621-1720. Aschehoug & co, Oslo.
- Sundbo, A. 1915-18 og 1919-22: "Af Varde og Hjertings Historie". Fra Ribe Amt IV, s. 524-563, s. 573-606 og Fra Ribe Amt V, s. 65-107.
- Thestrup, Poul 1991: Pund og alen. Danske mål- og vægtenheder fra 1683-reformen til i dag. Arkivernes informationsserie. Rigsarkivet/GAD.
- Thaarup, Thorbjørn: Først af de Nederlender... Det nederlandske aftryk på søkort, fyrvæsen og lovgivning i renæssancens Danmark. I: Maritim Kontakt 35. Nederlandsk i Norden. Den nederlandske teknologis indflydelse på renæssancens maritime Skandinavien. København 2012, 8-68.
- Venborg Pedersen, Mikkel, 2013: Luksus. Forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede. Museum Tusulanums forlag, Københavns Universitet.

Utrykte kilder

- Varde Toldbøger 1731, 1733, 1761, 1763, 1767, 1769 og 1798. Rigsarkivet, Rentekammeret og Generaltoldkammeret. Reviderede Regnskaber. Vardes Regnskaber for Told og Konsumtion m.v. Pakke 6-11, 14 og 15.
- Tønder Told 1777. Rigsarkivet 571 Reviderede regnskaber Slesvig-Holstenske toldregnskaber 1684-1863, Tønder m.m. Kasse 4 1777-1794.

English Summary

The article deals with imports of goods from Holland to the Jutland market towns in the 1700s, and the traders and captains who were active in this trade. In the 1600s and 1700s Holland was a northern European centre for the trade in goods from the overseas colonies. While many Danish towns received goods from Holland via Copenhagen, a number of Jutland merchants got their goods directly from Holland via the harbours on the southwestern coast of Jutland. The customs records from the 1700s are a good source for this trade, but other questions are left open. In this respect one can find help in some of the rare personal accounts that exist from the era. One of these is the records of the East Jutland merchant Rasmus Toxen, which are taken as a starting point in this article for a portrayal of the contacts between the Jutland province and one of the centres of world trade.

Rasmus Toxen (1716-1786) functioned as a merchant in Vejle at the end of the 1730s and in Horsens from 1740 until his retirement in 1785. At the beginning of his career he himself went several times to Amsterdam to fetch goods for his business. The most important harbour for this traffic in the 1700s was the market town of Varde's port, Hjerting, from which several ships sailed in the Holland trade. In the customs records one can find information about the ships, the names and home bases of the captains, their destination, their cargoes and the owners of the goods. Rasmus Toxen's records supplement this with information on conditions on board, on passenger transport, on sailing schedules, on destinations in Holland and on the dangers to shipping. Alongside this Rasmus Toxen's notes provide a picture of a merchant who throughout his life built up a business by making use of his resources and working actively to strengthen his knowledge, capital and network. Viewed as a whole the material reflects Holland's declining importance as a centre of trade through the 1700s.

Stine Willum Adrian er ph.d. og cand.scient.soc. Hun er adjunkt i Teknoantropologi, Aalborg Universitet i København, og har skrevet ph.d.-afhandlingen *Nye skabelsesberetninger om æg, sæd og embryoner: Et etnografisk studie af skabelser på sædbanker og fertilitetsklinikker*. Adrian er pt. i gang med et forskningsprojekt om globalisering af dansk sæd og etik.

NATURLIGVIS? Når lys, hunde og kønsceller sætter naturen til forhandling på fertilitetsklinikken

Hvad laver forestillinger om det naturlige på en fertilitetsklinik, og hvilke implikationer har anvendelsen af det naturlige, når praksisser etableres til at skabe børn via teknologi? Det er spørgsmål denne artikel rejser på baggrund af et etnografisk studie på fertilitetsklinikker i Danmark og Sverige, hvor forestillinger om det naturlige var centralt i både laboratoriepraksisser og i de etiske grænser, der var sat via lovgivere. Artiklen undersøger fire forskellige situationer, der illustrerer, hvordan naturlighedens paradoks materialiserer sig på forskellige måder på fertilitetsklinikkerne, ofte med konsekvenser for humane og ikke-humane aktører. Artiklen peger derfor på behovet for at skabe en post-naturlig etik, der tager udgangspunkt i det grundlæggende spørgsmål, Cui bono?

Hvorfor arbejdes der i mørke i ét fertilitetslaboratorium, mens der arbejdes med lyset tændt i et andet? Hvorfor kan man ikke få lov til at vælge en sæddonor uden hundeallergi? Hvorfor visualiseres mødet mellem ét æg og én sædcelle overalt på fertilitetsklinikker, når der skal mange tusinde sædceller til en befrugtning? Og hvorfor er det ikke muligt at donere embryoner, når man kan donere æg og sæd?

Disse fire spørgsmål, som er omdrejningspunktet for den kommende analyse, var blot nogle af en lang række spørgsmål, jeg stillede, da jeg begyndte at udføre

etnografisk feltarbejde på fertilitetsklinikker og sædbanker i Danmark og Sverige.¹ Umiddelbart synes spørgsmålene ikke at have meget til fælles. Da jeg gik i gang med analysen af mit empiriske materiale, gik det dog op for mig, at langt størstedelen af de mest fascinerende spørgsmål rejste sig, fordi praksisser på fertilitetsklinikken former sig i forbindelse med, hvad jeg beskriver som naturlighedens paradoks. Med det mener jeg, at forestillinger om det naturlige anvendes til at skabe praksisser og/eller sætte etiske grænser for teknologiens anvendelse på trods af, at det naturlige ikke kan defineres, og at forestillingerne om det naturlige kommer til udtryk i et laboratorium, hvor børn bliver skabt ved hjælp af teknologi. Jeg blev derfor hurtigt fascineret af, hvordan naturlighedsforestillingerne kommer i spil, forandrer sig, og hvilken betydning de har for teknologiens brugere.² Dvs. at jeg blev nysgerrig på, hvordan naturlighedens paradoks konstant kommer til udtryk og kan få omfattende konsekvenser for involverede aktører – humane som ikke-humane.

Interessen for samspillet mellem natur og kultur har igennem mange år været et centralt tema i kulturstudier, der forholder sig til teknologi. Donna Haraway har været med til at nuancere og muliggøre analyser af samspillet mellem krop og teknologi via sin figuration cyborg, der åbner op for at tænke teknologi, dyr og menneske sammen og byder på raffinerede teknologianalyser, der hverken placerer sig som teknofobe eller teknofile, men som i stedet analyserer, hvordan teknologier indgår i et komplekst spil af normative forestillinger og magtforhold. På samme måde har hun introduceret figurationer som coyoten, der husker os på at inkludere de materielle overraskelser, som kroppe, celler, landskaber mv. byder på analytisk, og som denne artikel er dybt inspireret af (Haraway 1991).

I etnografiske studier om assisteret befrugtning har natur-kultur tematikken da også været et yndet genstandsfelt (Burfoot 1990; Cussins 1998; Franklin 1997; Franklin og Ragoné 1998; Strathern; Thompson 2005). Det, jeg i denne artikel konceptualiserer som naturlighedens paradoks, er således tidligere blevet udforsket og udfordret analytisk. I en række af disse studier er naturen som model blevet kritiseret, fordi den kan anvendes som legitimeringsstrategi for normer, der marginaliserer eller stigmatiserer fx lesbiske (Bryld 2001, Lykke & Bryld 2006). Lykke & Bryld har af samme grund argumenteret for udviklingen af en post-naturlig etik, der gør op med anvendelsen af det naturlige som model for etisk grænsesætning (Lykke & Bryld 2006). De har blandt andet gjort mig etnografisk nysgerrig på at undersøge og udfolde, hvilke implikationer det at anvende det naturlige

---

1 Det feltarbejde artiklen baserer sig på fandt sted i 2002–2003. I 2012 påbegyndte jeg feltarbejde på danske fertilitetsklinikker og sædbanker igen.

2 Flere studier har analyseret, hvordan lesbiske og enlige er blevet stigmatiseret i de parlamentariske debatter pga. bestemte forestillinger om naturen. Liljestrand 1995; Bryld 2001; Adrian 2010.

som etisk grænsesætter kan have for de aktører, der til dagligt indgår i fertilitetsbehandling på fertilitetsklinikker.

Den række af kulturstudier, der har analyseret anvendelsen af assisteret befrugtning, har dog hovedsageligt undersøgt forestillinger om natur i lyset af kulturelle normer og diskurser. Det, der til stadighed overrasker mig i mine etnografiske studier af assisteret befrugtning, er, hvordan teknologi, kroppe og celler konstant agerer overraskende og er direkte årsag til, at normer, også knyttet til forestillinger om natur, bliver sat til forhandling. Denne artikel bygger således videre på de allerede eksisterende, spændende og skarpe studier om, hvordan natur- og kulturforståelser etableres og forhandles normativt i forbindelse med anvendelsen af assisteret befrugtning. I denne artikel vil jeg dog bidrage med en analyse, der fokuserer på, hvordan også det materielles agens får betydning for forhandlingerne af forestillinger om det naturlige. Med forhandlinger mener jeg, hvordan både humane og ikke-humane aktører som teknologi, celler og kroppes forskellige former for agens får betydning for de forandringer og konkrete materialiseringer, der finder sted i forbindelse med arbejdet på at skabe børn. Forhandlinger skal i denne sammenhæng ikke forstås som, at aktører nødvendigvis bærer intentioner med sig i situationen, der er under forandring.

For at kunne inkludere materiel agens analytisk, for at undersøge hvordan naturlighedens paradoks kommer til udtryk, kræver det et teoretisk blik, der inkluderer muligheden for, at materialitet agerer og har forandringspotentiale; det tilbyder Karen Barads teori agential realisme. Teorien skaber mulighed for at forstå, hvordan forskellige former for aktører, materialiteter og normer kan påvirke og skabe forandringer, der materialiserer sig, herunder også forståelser af, hvad der opfattes som det naturlige. Det er en teori, der forholder sig til, hvordan diskurser og materialitet er med til at skabe verden i samspil (Barad 2007). Jeg vil med andre ord undersøge, hvordan naturlighedens paradoks kommer til udtryk på fertilitetsklinikken via forskningsspørgsmålet:

Hvordan finder forandringer af forestillinger om det naturlige sted på fertilitetsklinikkerne i mødet mellem diskurser, celler, reproduktive teknologier og teknologiske brugere, og hvilke implikationer får anvendelsen af naturen som model for praksisser og som etisk grænsedrager?

Det vil jeg gøre ved først at forklare, hvordan jeg teoretisk og metodisk har skabt mulighed for at undersøge, hvordan naturlighedens paradoks kommer til udtryk på fertilitetsklinikker ved hjælp af agential realisme. For at få en indsigt i, hvordan forestillinger om det naturlige forhandles og hvordan det kommer til udtryk, undersøger jeg, hvad der sker i de situationer, der ligger til grund for de fire spørgsmål, jeg indledningsvist rejste i artiklen. Spørgsmålene er valgt ud fra, at de illustrerer, hvordan naturlighedens paradoks kommer til udtryk og har impli-

kationer i forskellige situationer.³ I spørgsmålene har materiel og diskursiv agens forskellige udtryk, og det har forskellige implikationer for de forskellige aktører, der er delagtige i naturlighedsforestillingerne på fertilitetsklinikkerne. Det første spørgsmål: Hvorfor arbejdes der i mørke i ét fertilitetslaboratorium, mens der arbejdes med lyset tændt i et andet? – giver indblik i, hvorfor det kan give mening at anvende naturen til at skabe praksisser, og hvordan materialitetens agens spiller ind i forhandlingen af praksisserne i et laboratorium. Det andet spørgsmål: Hvorfor kan man ikke få lov til at vælge en sæddonor uden hundeanergi? – skaber indsigt i, hvordan det materielle, i form af en hund, åbner op for nye opfattelser af det naturlige i forhold til diskurser om slægtskab og donorvalg. Det tredje spørgsmål lyder: Hvorfor visualiseres mødet mellem ét æg og én sædcelle overalt på fertilitetsklinikker, når der skal mange tusinde sædceller til en befrugtning? I den del af analysen viser jeg, hvordan der kan opstå stigmatiseringer, der fører til diskrimination af enlige kvinder og lesbiske par via anvendelsen af forestillinger om naturen. Til sidst undersøger jeg spørgsmålet: Hvorfor er det ikke muligt at donere embryoner, når man kan donere æg og sæd? Svarene illustrerer, hvordan det materielles agens i form af embryoner fører til, at fertilitetspersonale udfordrer eksisterende slægtskabsforståelser. Afslutningsvis diskuterer jeg, hvad inklusionen af materialitetens agens kan bidrage til i en kulturanalyse, og hvilke konsekvenser naturlighedsparadokset kan få i praksis for teknologiens brugere.

Agential realisme – et teoretisk afsæt til at undersøge naturlighedens paradoks

For at det bliver muligt at undersøge, hvordan naturlighedens paradoks kommer til udtryk på fertilitetsklinikken, trækker jeg teoretisk på agential realisme, en teori udviklet af fysikeren Karen Barad.⁴ Udgangspunktet for teorien er kort fortalt at begrebsliggøre, hvordan viden bliver til og verden materialiserer sig. Det er derfor også en teori, der muliggør undersøgelser af fænomener, som både består af diskurser og materiel agens. Da jeg undersøger naturlighedens paradoks ved at se på, hvordan naturlighed forhandles og hvordan disse forhandlinger materialiserer sig både gennem materiel og diskursiv agens, mener jeg, at agential realisme er et teorivalg, der kan bidrage til det konceptuelle analytiske arbejde i denne ar-

---

3 Jeg har tidligere illustreret en lang række andre eksempler på, hvordan forestillinger om det naturlige kommer til udtryk på fertilitetsklinikker i Danmark og Sverige, Adrian 2006.

4 Jeg kunne have anvendt andre nymaterielle teorier og var i udgangspunktet inspireret af ANT, som jeg undervejs i mit arbejde valgte ikke at anvende, da det er svært at arbejde med subjektskabelse, der også er en stor del af hvad der finder sted på fertilitetsklinikken. At valget faldt på agential realisme skyldes dog også, at mit videnskabsteoretiske udgangspunkt er funderet i Haraways begreb om situeret viden, som er et grundlæggende udgangspunkt for agential realisme. For videre uddybning se Adrian 2006.

tikel. Samtidig kræver det en vis oversættelse, når teorien skal anvendes etnografisk. Det skyldes ikke mindst, at de begreber og den teoretiske begrebsramme, som agential realisme tilbyder, trækker på teoretiske forståelser hentet fra både naturvidenskab, humaniora og samfundsvidenskab. Det er en teoretisk tilgang, der videreudvikler Niels Bohrs fysik-filosofi og Donna Haraways indsigter i forhold til teknologi og videnskabsteori og derudover bygger videre på Michel Foucault og Judith Butler.⁵ Agential realisme bryder med Decartes' adskillelse af subjekt og objekt, natur og kultur, materialitet og diskurs, epistemologi og ontologi. Agential realisme er en teori, der er skabt med et sprog, der overskrider disse dualismer. Begreberne bidrager til, at det bliver muligt at konceptualisere, hvordan viden og verden skabes via både materiel og diskursiv agens, der i Barads optik er uadskillelige, det er *materielt-diskursivt*. Selvom en del af begreberne sprogligt kan virke kringlede, gør de et væsentligt og anderledes analytisk arbejde, som ikke er muligt uden dem.

Barads opfattelse af, at verden og viden er materielt-diskursiv, bygger på den centrale præmis, at verden og viden skabes gennem performativ handlen. Barad både trækker på og videreudvikler Butlers forståelse af performativitet, som Butler anvender til at forklare, hvordan diskurser materialiserer sig. Butler eksemplificerer bl.a. hvordan de gentagelser af køn, som fx foretages af drags i form af citerende praksis, ender i en form for parodi med forandringspotentiale for subjektet (Butler 1990, s. 134-141). Den performative position indtager Barad som et alternativ til realismen, der hersker indenfor naturvidenskab, og den sproglige vending, der længe har defineret store dele af samfundsvidenskab og humaniora. Barad argumenterer således for at videreudvikle Butlers analytiske greb til også at kunne forstå, hvordan materialitet agerer via performativitet. Det skyldes, at hun mener, at både realismen og den sproglige vending fører til repræsentationalisme. Hvor realisterne mener, at verden kun kan forstås direkte gennem ting via neutrale måleapparater, så mener Barad, at sproget får tillagt så stor betydning i den sproglige vending, at viden opfattes som noget, der kun kan skabes via sproget – herunder også forskerens. Samtidig bliver materialitetens agens usynlig (Barad 2003, s.801-811). Med et fokus på performativitet får både sprog og materialitet mulighed for at agere og have effekt i forhold til, hvordan viden og verden materialiserer sig i et samspil, dvs. materielt-diskursivt.⁶ Med andre ord mener hun ikke, at sprog og ting kan analyseres separat, vi må analysere og forstå vores genstandsfelter, i denne artikel naturlighedens paradoks, som *ét fænomen*.

---

5 Barad bygger på Michel Foucault og Judith Butler. Samtidig kritiserer hun dem for hovedsageligt at fokusere på hvordan diskurser materialiserer sig, og ikke inkludere hvordan materialitet påvirker diskurser. Hun indskriver dem herved også i "the linguistic turn", som hun kritiserer. Barad, 2003, s. 808-811.

6 Den analytiske anvendelse af performativitet har en længere genealogi, men Barads tilgang tilføjer et posthumant perspektiv. Dvs. at performativitet ikke kun tillægger mennesker, men også andre aktører agens.

Begrebet fænomen henter Barad fra Niels Bohrs fysik-filosofi. Begrebet tager udgangspunkt i opstillingen af eksperimenter i kvantefysik. Via dobbeltspalte gedankeneksperimentet argumenterede han bl.a., at apparaturet, dvs. opstillingen af eksperimenter, herunder også forskeren, påvirker og er del af den viden, der materialiserer sig (Barad 2007). I dobbeltspalteeksperimentet får det betydning for, om lys materialiserer sig som partikler eller bølger. Apparatur er her ikke blot materialitet, apparaturet er i lige så høj grad konceptuelle opfattelser, der indgår i dets etablering.⁷ Forståelsen af fænomenet og apparaturet overlapper, for via etableringen af apparaturet opstår det fænomen, der skaber viden og materialiserer sig. Fænomenet er med andre ord et samlebegreb for alle de elementer, der etablerer sig og indgår i en materialiseringsproces. Derfor kan forestillinger om fx slægtskab og seksualitet mv. betragtes som del af apparaturet, hvis det har effekt for den viden, der skabes, og de materialiseringer, der finder sted. I Barads optik er der derfor ikke blot tale om, at det er en interaktion af forskellige elementer, der finder sted – elementerne bliver et hele, og der opstår hvad hun kalder *intra-aktion*, der konstant forandrer, rekonstituerer og materialiserer sig iterativt. Det er præcis denne iterative performativitet, der etablerer forandringer på linje med de parodier, Butler viser kan materialisere sig gennem diskursive citerende gen-tagelser. Denne proces har jeg valgt at kalde *performative forhandlinger*. Begrebet performative forhandlinger af det naturlige skal forstås som den proces, der finder sted i de meget komplekse situationer, hvor forandringer finder sted gennem iterativt materielt-diskursiv intra-aktion. I nogle tilfælde indgår menneskers intentioner, men ikke altid og de fleste ikke-humane aktører agerer uden intention. Da forskeren ikke kan opfattes som udenforstående ift. den viden, der skabes, så følger der et stort forskeransvar og forskningsetik med, som denne artikel er optaget af. Det gør sig gældende både i forhold til egen forskerpraksis, men også i forhold til de uligheder der kommer til udtryk i forskningsfeltet, hvilket former min interesse for at undersøge, hvilke implikationer naturlighedens paradoks har for de implicerede aktører på fertilitetsklinikker.⁸

De fire spørgsmål, jeg tager udgangspunkt i i denne artikel, er del af et større etnografisk feltarbejde, der var designet til at skabe indsigt i de materielt-diskursive skabelser, der opstår på fertilitetsklinikker og sædbanker i mødet mellem humane og ikke-humane aktører. Mit forskningsdesign var således konceptuelt udviklet til at undersøge samspillet mellem materialitet og diskursers agens. For at sikre mig muligheden for at undersøge materielt-diskursive fænomener valgte jeg at følge kønscellerne æg, sæd og embryoner rundt på sædbanker og fertilitetsklinikker. Mit felt blev med andre ord etableret ved at følge æg, sæd og embryoner

7 Apparatur er et begreb, der både er inspireret af Bohr, Haraway og Foucault. Der er en direkte kritik af den gængse etablerede naturvidenskabs syn på objektivitet (Barad 2007).

8 Barad arbejder derfor aktivt med at skabe forskningsetik, hvor forskeren påtager sig ansvar for de materialiseringer, hun er del af (Barad 2007: 353–396).

som hvad Haraway har beskrevet som imploderede knuder. En imploderet knude er ifølge Haraway en knude, der kan følges som et garnnøgle, der bliver viklet op og kan åbne op for nye verdener, der består af både materielle og diskursive relationer (Lykke 2000:58). Det medførte et multi-sitet feltarbejde (Marcus 1998). Et feltarbejde hvor jeg fulgte henholdsvis æg, sædcelle og embryon fra de ikonografiske billeder, der er at finde fra informationsmateriale fra sædbanken, ind og rundt på fertilitetsklinikken, ligesom jeg undersøgte, hvordan narrativer fra medier, lovgivning og internet var del af de skabelser, der fandt sted i forbindelse med anvendelsen af assisteret befrugtning. Jeg udførte feltarbejde på en dansk fertilitetsklinik, en svensk fertilitetsklinik, en dansk sædbank, en svensk kombineret sædbank og inseminationsklinik og en dansk inseminationsklinik. Alle steder udførte jeg observationer, og i alt foretog jeg 42 semistrukturerede interview med personale og patienter. Derudover inddrog jeg informationsmateriale, lovgivningsmateriale, reklamemateriale og websider i mine analyser. Alt materiale anvendt i denne artikel er anonymiseret. For en uddybning af de metodologiske overvejelser, der fulgte i ønsket om at undersøge materielt-diskursive skabelsesprocesser, se (Adrian 2006, s. 49-87; Højgaard og Søndergaard 2010, s. 327-330).

Med begreberne fra agential realisme og en metodologisk beskrivelse, der har formet mit feltarbejde, har jeg nu analytiske greb til at undersøge de processer, der finder sted i forbindelse med de fire spørgsmål, hvor naturlighedens paradoks folder sig ud på forskellige måder.

Naturen til forhandling i laboratoriet

Hvorfor arbejdes der i mørke i ét fertilitetslaboratorium, mens der arbejdes med lyset tændt i et andet?

Dette spørgsmål opstod, da jeg efter at have udført feltarbejde på fertilitetsklinikken i Danmark begyndte mit feltarbejde på en fertilitetsklinik i Sverige. Indtil da havde jeg taget laboratoriepraksisserne på klinikken i Danmark for givet som den måde, der arbejdes i et fertilitetslaboratorium. Jeg havde med andre ord ikke fået blik for, hvordan lyssætning og laboratoriepraksisser tog del i naturlighedens paradoks, og hvordan forestillinger om det naturlige kunne blive forhandlet i forbindelse med laboratoriepraksisser. På klinikken lå laboratoriet med fin udsigt og store vinduer, og der var masser af lys, når sæd blev tilføjet til æggene i petrisålene.

Da jeg begyndte mit feltarbejde på den svenske fertilitetsklinik, blev jeg derfor noget overrasket over laboratoriets placering på klinikken. Det lå i midten af bygningen uden lys fra vinduer, og lyset i loftet var slukket, så der var mørke i rummet.

Under rundvisninger med nye patienter blev det klart, hvad der på den svenske klinik blev opfattet som god laboratoriepraksis. Nedenfor er et udsnit af mine feltnoter fra rundvisningen.

”Sygeplejersken Sara åbner døren ind til et lille rum, der fungerer som mellemgang mellem resten af klinikken og operationsrummet og laboratoriet. Både operationsrum og laboratoriet er, hvad de beskriver som sterile områder. Man skal derfor have hvid kittel over tøjet, papirhat på hovedet og andre sko eller skobeskyttere på, når man går ind. Det er et udstyr, som var ganske uvant for mig, efter at have befundet mig på den danske klinik.

Laboratoriet og operationslokalet er samtidig områder, hvor man ikke kan se ind. Wera, en af bioanalytikerne, kommer derfor i stedet ud og fortæller om, hvad de laver på laboratoriet. Det er her, de udfører befrugtningen. Hun forklarer, de forsøger at skabe så ”naturligt” et klima for æg og sæd som muligt, så derfor er der mørkt som i livmoderen. Æg, sæd og embryoner kan ikke tåle lys. I tiden uden for kroppen opbevares æg og sæd i inkubatorer (varmeskabe), der har et klima, der er så tæt på kroppen som muligt. Inkubatorerne sørger for, at der er den rette temperatur og CO² indhold.”

Jeg fulgte rundvisningen af patienter en af de første dage, jeg lavede feltarbejde på den svenske klinik. Med tanke på mit tidligere feltarbejde på den danske klinik blev det tydeligt for mig, at fertilitetsklinikkerne bliver iscenesat, og arbejdet performet på forskellige måder (Adrian 2006, 89-128). Alle de praksisser, der finder sted, kan opfattes som performative. På laboratoriet blev den performative praksis ikke mindst tydelig ift. den måde, lys blev anvendt forskelligt på de to klinikker. Under rundvisningen på den svenske klinik blev patienterne introduceret til de praksisser, der fandt sted, og de lærte, hvordan det forventes, de selv skal performe og handle under behandlingen. Det er under rundvisningen, at forklaringen på laboratoriets scenografi italesættes. Laboratoriet holdes sterilt og mørkt. Det er placeret med to døres adskillelse fra den gang, hvor vi under rundvisningen befinder os. I stedet for at se laboratoriet fyldes denne del ud med en beretning om, hvordan æg, sæd og embryoner bliver behandlet så tæt på det naturlige som muligt; det gøres ikke mindst klart ved, at bioanalytikeren nævner, at livmoderen fungerer som model for deres arbejde og for inkubatorerne, hvor æg, sæd og embryoner opbevares, når det befinder sig udenfor livmoderen. Her ved forsøger man på klinikken at skabe så optimale betingelser for æg, sæd og embryoner som muligt. Inkubatorerne fuldender dette ved ikke blot at efterligne livmoderen ift. lys men også i forhold til luftfugtighed og temperatur.

Da jeg efterfølgende stillede spørgsmålet, om der var forskel på danske og svenske æg og sæd ift. lysfølsomhed, grinede både det danske og svenske personale. På den lyse danske klinik viste det sig, at de tidligere også havde haft

lyset slukket og havde arbejdet i mørke. På et tidspunkt havde en kollega tændt lyset, og det havde ikke påvirket succesraten. Derefter havde de valgt at arbejde i lys.

På den mørke svenske klinik vidste de godt, at andre arbejdede i lys, men mørket var blevet en del af den beretning, de havde bygget deres praksis op efter, og det ønskede de ikke at ændre på. Bioanalytikerne var helt enkelt nervøse for, at deres gode succesrater kunne falde, hvis de tændte lyset. Lyset var blevet en del af deres performative praksis. Argumentationen fra bioanalytikerne på den svenske klinik kan synes morsom – men analyseres den i Barads optik med udgangspunkt i fænomenet, giver det god mening. Lyset og fortællingen om livmoderen indgår helt enkelt i en materielt-diskursiv materialiseringsproces, der finder sted i form af det fænomen, der etablerer sig i deres arbejde med at gøre kvinder gravide. I materialiseringsprocessen er det ikke muligt at adskille forestillingen om livmoderen, den performative praksis hvor lyssætning indgår og arbejdet med æg, sæd og embryoner. På trods af, at bioanalytikerne ved, at lys ikke nødvendigvis ændrer på succesrater, så er lyssætningen en del af hele deres praksis.

Den performative forhandling, der har fundet sted i forhold til forestillinger om naturen på den danske klinik, skal samtidig læses som en forhandling og ikke en forkastelse af naturen som model for deres praksis. På den danske klinik var inkubatoren, hvor æg, sæd og embryoner blev opbevaret, stadig bygget op med udgangspunkt i livmoderen, der inkluderede særlige forhold ift. temperatur og fugtighed, hvilket de også understregede, da jeg konfronterede dem med de lysfølsomme æg, sædceller og embryoner i Sverige.

Umiddelbart er det her blot en morsom anekdote fra mit feltarbejde – men den giver indsigt i, hvordan forestillinger om det naturlige som et materielt-diskursivt fænomen bliver rekonfigureret på forskellige måder. Eksemplet med lyset kan dog også være med til at give en forklaring på, hvorfor forestillingen om det naturlige ofte efterlignes. Det giver god mening at følge kroppens processer, når man ønsker at få æg, sæd og embryoner til at agere på samme måde, som de gør inde i kroppen – men eftersom befrugtningerne ikke finder sted i kroppen, opstår naturlighedens paradoks. Og skabelsen af børn i laboratoriet åbner i stedet op for spørgsmål om, hvad der er naturligt, og hvilke dele af kropslige processer, der er væsentlige at performe for at skabe befrugtede æg og graviditeter.

Når forestillinger om naturligt slægtskab udfordres af menneskets bedste ven

Det andet spørgsmål lyder: *Hvorfor kan man ikke få lov til at vælge en sæddonor uden hundeallergi?* Det opstod, da jeg interviewede Malin og Lars i Sverige. De havde fået en søn ved at bruge sæddonation. Under interviewet fortalte de mig

om deres overvejelser om valg af donor, og deres oplevelse af hvordan bioanalytikerens, der valgte donor til dem, fik tydeliggjort, hvordan naturlighedens paradoks er i spil ved sæddonation i Sverige.

Hemmeligholdelse af sæddonation blandt heteroseksuelle var selv i Sverige almindeligt (Gotllieb et al. 2000). Dette på trods af, at man i Sverige har en lovgivning, der gør anonym donation ulovlig med argumenter om, at barnet har ret til at kende sit biologiske ophav,⁹ og at man i rådgivning til forældrene lægger stor vægt på, at de bør fortælle barnet, hvordan det er blevet til.

Lars og Malin havde dog i tråd med den svenske politik og klinikkens anbefalinger valgt, at de ville fortælle deres barn om, at han var blevet til ved hjælp af sæddonation. Da den svenske politik på området er meget klar, var det kommet bag på Lars og Malin, at princippet for at udvælge donor var, at han skulle ligne den kommende far. En slægtskabsopfattelse, der efterligner forestillingen om en forplantning, hvor det forventes, at genetiske børn ligner deres biologiske ophav.

For Lars og Malin begyndte forhandlingen af slægtskab og familie, før deres søn blev født. Ser man skabelsen af deres søn som en materialisering gennem Barads begreb fænomenet, består denne skabelse ikke blot af lovgivning, klinik, sæd og Malin og Lars, men også af deres hund.

Hunden havde de fået, inden de gik i behandling. De ville meget gerne have, at den fortsatte med at være del af familien. Derfor spurgte de, om det kunne lade sig gøre at få en donor uden hundeallergi. På trods af, at det var et udvælgelses-kriterium, der i deres familie gav rigtig god mening, var og er det ikke muligt i Sverige. Med introduktionen af lovgivningen om anvendelse af sæddonation kan man argumentere, at ærlighed mellem forældre og børn er blevet til et nyt naturligt gode, hvilket i stigende grad bliver understøttet ved muligheden for at teste genetisk slægtskab via faderskabstest. Eftersom Malin og Lars havde besluttet at følge anbefalingen om at fortælle deres barn, at det var blevet til ved hjælp af en donor, virkede det dog mærkværdigt, at man ved udvælgelsen af sæddonor gik mere op i, at barnet kom til at ligne manden, end at deres elskede hund fortsat kunne være et fuldgældigt medlem af familien.

For familien bliver et selektionsprincip baseret på forestillingen om, at man som biologisk beslægtet ligner hinanden, bizart og modsætningsfyldt, da det både tydeliggør tabuet omkring anvendelsen af en donor – der fysisk forsøges skjult gennem donorvalg – samtidig med, at parret ikke havde mulighed for at optimere muligheden for at undgå hundeallergi hos deres kommende barn. For dem var det vigtigere, at hele familien kunne blive ved med at leve sammen – inklusiv hunden. Derfor ville de hellere have haft en donor uden dyreallergi end en, der lignede Lars. Som Haraway med udgangspunkt i sin ”*The Companion Species Manifesto*” nok ville sige, så kommer ”*companion species*” (ikke mindst hunde!)

---

9 Lag (1984:1140) Lag om insemination, ändring införd: t.o.m. SFS 2005:443.

Foto: Stine W. Adrian

før genetisk slægtskab (Haraway 2003).¹⁰ Lars og Malin ønskede med andre ord at skabe et barn med en anden form for genetisk slægtskab. Her er der ikke tale om et slægtskab, der er baseret på at efterligne en forestilling om naturen i form af fysisk lighed med faderen. I stedet ønskede de at skabe et slægtskab, der inkluderede deres hund. Det er et slægtskab, man kan argumentere for, stadig bygger på en forestilling om "det naturlige", da de i stedet for, at barnet skal ligne, ønsker at efterligne Lars' evne til at tåle hunde og andre husdyr.

Eksemplet illustrerer, hvordan et fænomen, der er materielt-diskursivt for patienter, kan føre til forhandling af den eksisterende lovgivning og de eksisterende modsætningsfulgte slægtskabsdiskurser. For mig åbnede Malin og Lars' eksempel op for en undren over, hvordan naturlighedens paradoks kan komme i spil på en ny måde, da en familie bestående af et par og en hund forsøgte at skabe et barn, der kunne blive del af familien. I den konkrete situation var det ikke muligt for Lars og Malin i praksis at udfordre lovgivningen. Den søn de fik, var et resultat af et fænomen, der bl.a. bestod af en lovgivning, der fastlagde en praksis, der bygger på, at far og søn ligner hinanden, og at barnet har ret til at kende sit biologiske ophav. Naturlighedens paradoks får betydning for, hvilke selektionskriterier der er gyldige, og hvilke der ikke er gyldige, når donoren skal vælges. Havde Malin og Lars haft samme ønske på daværende tidspunkt i Danmark, var de blevet

¹⁰ Haraways *The Companion Species Manifesto: Dogs, People, and Significant Otherness*, er hendes andet manifest (Haraway 2003). Manifestet handler om samspillet mellem "companion species" som f.eks. hunde og deres menneskelige ejere. Ligesom Haraways andre figurationer som fx cyborg, anvender hun "hunden" til at vise nedbrydningen mellem natur/kultur.

Foto: Stine W. Adrian

mødt med samme opfattelse som i Sverige, da lovgivningen og praksis var meget lig hinanden på dette felt (med den store undtagelse at kun anonym donation var tilladt, hvilket muligvis havde gjort, at de ikke i samme grad havde studset over udvælgelsesprincippet for sæddonor). Siden 2003, hvor interviewet med Malin og Lars fandt sted, er der dog sket en stor forandring i praksis og lovgivning i Danmark. I dag er det uanset kliniktype muligt i Danmark at vælge donor ud fra mange forskellige selektionskrav. En donor kan fx være enten anonym eller ikke anonym, og en lang række af donorerne har, hvad der beskrives som udvidede profiler, hvilket muliggør, at man kan vælge en donor uden hundeallergi. I fænomenet donorvalg bliver forestillingen om "det naturlige" i form af et genetisk slægtskab, hvor barnet ligner far, mor eller medmor, med andre ord i dag i Danmark materielt-diskursivt forhandlet dagligt.

Når forestillinger om naturen forhandles af donorbørn og deres forældre...

Det tredje spørgsmål lyder: *Hvorfor visualiseres skabelsen af et barn som mødet mellem ét æg og én sædcelle overalt på fertilitetsklinikker, når der for det meste skal mange tusinde sædceller til en befrugtning?* Umiddelbart virker dette billede uskyldigt og sjovt, men den kendte historie har haft væsentlige implikationer for brugere af assisteret befrugtning og viser, at naturlighedens paradoks ikke er uskyldigt, men kan have stigmatiserende og ekskluderende effekt.

Mødet mellem én sædcelle og ét æg er en af de mest gennemgående visualiseringer, jeg har mødt på fertilitetsklinikker. Ofte er beretningen anvendt som logo, samtidig som billedet går igen i reklamemateriale for de hormoner, de farmaceutiske firmaer sælger til kvinder i hormonbehandling. Fx anvendte Serono, et af de største farmaceutiske firmaer, der udvikler hormoner til fertilitetsbehandling, op igennem 00'erne en fotomanipuleret billedserie af mødet mellem ægget og sædcellen, der efterfølgende udvikler sig til et embryon (befrugtet æg). Jeg var gennem mit feltarbejde dybt fascineret af, hvorfor man på en fertilitetsklinik anvendte denne visuelle skabelsesberetning så massivt, eftersom denne performativitet står i modsætning til, hvad der konkret sker i laboratoriet (Adrian 2006, 129-142). For i praksis skal der millioner af levende sædceller til for at sandsynliggøre en graviditet ved insemination og mange tusinde sædceller ved en almindelig IVF-behandling, hvor æggene er taget ud og befinder sig i en petriskål, inden sædceller tilføres, og en befrugtning finder sted. Til gengæld skal der kun én sædcelle og ét æg til en befrugtning, når bioanalytikereren udfører mikroinsemination, dvs. når hun ved hjælp af pipetter under mikroskop injicerer en sædcelle ind i ægget – en sædcelle, der tilmed har fået slået halen af inden. Derfor spurgte jeg ind til det under mine interview med klinikpersonalet heriblandt Sara, der er jordemoder på en svensk fertilitetsklinik, der anvendte billedet af mødet mellem ét æg og én sædcelle som logo:

”Stine: *Hvem har egentlig fundet på jeres logo [møde mellem ægget og sædcellen]?*

Sara: *Ja, det er jo Bertil [en af lægerne], der har fundet på det, men det er jo ikke alle, der kan lide det.*

Stine: *Hvorfor kan de ikke det?*

Sara: *Det er ikke så mange, der ikke kan lide den, men jeg tror, der er mange, der synes at den... Han syntes, den var enormt fræk, da han fandt på den.*

Stine: *Ha ha ha*

Illustration: Stine W. Adrian

Sara: *Han synes den var enormt fræk, og jeg synes den var lige i overkanten,¹¹ ohh han synes, den var enormt fræk. De fleste patienter, de siger ingen ting, men der findes jo nogen, som synes den er lige i overkanten, som ikke bryder sig om den. Desuden, på vores webside, der er den jo lidt sådan her (med en finger viser hun, at sædcellen svømmer med halen).*

Stine: *Ha ha ha.*

Sara: *Ja, han syntes, den var så fræk.*

Stine: *Det er jo lidt sjov, for normalt er der ikke bare..., det er jo kun ved ICSI, der er én sædcelle, ellers er der jo mange.*

Sara: *Ja, ellers er der mange, ja, det er et ICSI-logo, det er det, ha ha ha...*

Stine: *Ja, ha ha ha.*

Sara: *Ja, faktisk, det er det. Det har jeg ikke tænkt på.*

Stine: *Ja, det er ligesom Seronos billeder, I har hængende på køleskabet, der er også bare én.*

Sara: *Ja, det er sandt, det har jeg faktisk aldrig tænkt på, men det er jo rigtigt.*

Stine: *Det ser jo ikke ud på den måde, så jeg har undret mig over, hvorfor gør man sådan?*

Sara: *Ja, det ved jeg ikke rigtigt."*

Via beskrivelsen af den frække sædcelle peger Sara i interviewet på, at der ligger en seksualiseret opfattelse af mødet mellem æg og sæd. Det er konnotationer, der kommer frem på trods af, at befrugtningen finder sted uden hverken romantik eller sex. Denne læsning illustrerer, at æg og sæd, når de ikonografisk vises sammen, er koblet til kønnede og seksualiserede metaforer. Det sker, selvom de bliver til kropsuafhængige aktører under fertilitetsbehandling efter at være blevet taget ud af kroppene. Saras læsning illustrerer således, at billedet af ægget og sædcellen kan læses som det heteroseksuelt romantiske møde, som Emily Martin tidligere har læst ud af medicinske lærebøger (Martin 1991). Her er ægget den passivt

11 Interviewet foregik på svensk. Sara udtrykker sig i et stærkt ironisk tonefald, og anvender det svenske ord "lagom", der betyder tilpas - hverken for lidt eller meget, men når lagom anvendes med tyk ironi får det en anden klang. Derfor har jeg oversat det til "i overkanten".

ventende kvinde, der venter på, at den eneste ene kommer og tager hende – sædcellen bevæger halen – hvorefter der opstår sød musik, og et barn bliver til....

Sara, der som jordemoder på en fertilitetsklinik varetager den tætte kontakt med patienter, oplever ind i mellem, at nogle af patienterne ikke bryder sig om logoet, bl.a. fordi det er seksualiseret. Man kan argumentere, at beretningen som fortælles via ægget og sædcellen er bygget op om en stereotyp kærlighedshistorie. Det er en stærk kulturel beretning, der også cirkulerer i børnebøger om, hvordan børn bliver til (Tjørnhøj-Thomsen 1999), og har gjort det længe før assisteret befrugtning blev udviklet. Derfor er historien både populærgenkendelig for fertilitetsklinikens personale og de mænd og kvinder, der kommer på klinikkerne for at gennemgå fertilitetsbehandlinger. Med andre ord er det en heteroseksuel romantisk skabelsesberetning, der efterligner forestillingen om, hvordan seksuel reproduktion fører til børn med et lykkeligt kernefamilieliv til følge.

Når denne skabelsesberetning, der som tidligere nævnt er blevet anvendt i børnebøger og i medicinske tekster, bliver hevet ind i forbindelse med anvendelsen af assisteret befrugtning på en fertilitetsklinik, så bliver det ikke blot en beretning, der lægger op til en heteronormativ performativitet, kærlighedsberetningen usynliggør samtidig anvendelsen af teknologi. Det er interessant, fordi behandling på en klinik kræver både ultralyd, avancerede mikroskoper, inkubatorer, medier (væsker som æg og sæd opbevares i), hormoner, pipetter mm., der udelades fra det ikonografiske billede. Samtidig usynliggøres de mange slægtskabsmuligheder og familieformer, som teknologien muliggør, når seksualitet og reproduktion adskilles. Fx familier bestående af lesbiske og enlige mødre.

Det er med andre ord en særlig forestilling om "det naturlige", der er at finde i denne beretning, der kommer til at stå overfor det teknologisk skabte, når beretningen bevæger sig ind i det kliniske rum. Det naturlige opløftes til at være bedre end anvendelse af teknologi. Dvs. at historien er med til at rekonstituere forestillingen om det naturlige og normale ved at fastholde og indskrive mødet mellem æg og sæd i en heteroseksuel kærlighed/seksualitet. Selvom mødet mellem æg og sæd ser ganske anderledes ud i laboratoriet, er det heteroseksuelle møde så normaliseret, at denne forskel er usynlig for Sara, der ikke har reflekteret over det før i interviewet, hvor hun grinende konkluderer, at de på klinikken har et ICSI-logo. At beretningen er så stærk, at Sara ikke tidligere har reflekteret over de forskelle, der er mellem den og praksisser i laboratoriet, er ikke overraskende set i lyset af betydningen, som seksuel reproduktion har haft i bl.a. lovgivningsarbejdet i både Danmark og Sverige. Da jeg udførte feltarbejdet, der ligger til grund for denne artikel, var det både ulovligt for læger i Danmark og Sverige at behandle lesbiske og enlige kvinder. I Danmark trådte først en lovgivningsændring i kraft i 2007, der sikrede lesbiske og enlige kvinders ret til behandling. I Sverige blev det lovligt for lesbiske at blive fertilitetsbehandlet i 2005, mens det endnu ikke er lovligt for enlige kvinder. Tidligere analyser af lovgivningsarbejdet har illustreret, at po-

litikerne netop forsøgte at sætte etiske grænser for teknologien ved at efterligne forestillingen om seksuel reproduktion og herved "det naturlige" (Bryld 2001, Lykke og Bryld 2006, Liljestrand 1995).

Ligesom livmoderen bliver anvendt som performativ model i laboratoriet til at skabe et miljø for æg og sæd, der gennem performative forhandlinger forandres, så kan man argumentere for, at der fandt performative forhandlinger sted i forbindelse med anvendelsen af beretningen om ægget og sædcellen. Selvom lovgivningen på det pågældende tidspunkt, hvor mit feltarbejde blev udført, kun muliggjorde, at heteroseksuelle par kunne blive behandlet af læger, så forhandles skabelsesberetningen og herunder mulige forældreskaber og slægtskaber i praksis. I Danmark skete der ikke mindst i 1999 og frem til lovgivningsændringen en forhandling af forestillingen om forældreskabsegnethed gennem etableringen af den jordemoderejede inseminationsklinik ejet af Nina Stork. Klinikken skabte mulighed for, at enlige og lesbiske kunne få barn via donorinsemination på trods af lovgivningen. Det var muligt, fordi jordemødre ikke var reguleret af lovgivningen. De mange konkrete børn, der blev til, og de mange kvinder, der gentagne gange gik i medierne og berettede om deres familier, var med til at skabe rum for at diskutere, om heteroseksualitet er udgangspunktet for forældreskab. I Sverige blev lovgivningen ændret for lesbiske i 2005, og i Danmark blev det lovligt for læger at behandle både enlige og lesbiske fra 1. januar 2007.¹² Siden er Danmark blevet et af de lande i Europa, der er blevet kendt blandt enlige og lesbiske, der ønsker sig behandling med sæddonation. De kommer enten som tilrejsende eller køber sæd, de får tilsendt via UPS, til hjemmeinsemination. Det naturlige paradoks, der rejser sig i forbindelse med visualiseringen af mødet mellem ægget og sædcellen på fertilitetsklinikken, viser således, at forestillinger om det naturlige kan materialisere sig i form af en heteronorm praksis, der i værste fald kan være med til at materialisere sig som diskrimination. Samtidig viser den performative materiel-diskursive forhandling, der fandt sted, at de børn og forældre, der blev til gennem Storcs subversive praksis, kan påvirke lovgivning og holdninger.

Når celler udfordrer fertilitetspersonalets forestillinger om det naturlige slægtskab

Hvorfor er det ikke muligt at donere embryoner, når man kan donere æg og sæd? Dette fjerde og sidste spørgsmål rejste sig under mit feltarbejde på den danske fertilitetsklinik. Spørgsmålet blev stillet af både lægen Lisbeth og bioanalytikerens

---

¹² Jeg har tidligere vist at denne beretning også skaber problemer for heteroseksuelle mænd og kvinder pga. at stereotype kønsforståelser klistrer til "æg" og "sæd". Forståelser der er svære at leve op til som ufrivilligt barnløs. Adrian 2006, s. 129–292.

Ulla, og rejser det sidste eksempel på, hvordan naturlighedens paradoks kan tage sig ud og få implikationer for humane og ikke-humane aktører.

Da jeg i 2002-2003 udførte feltarbejdet, var det blot tilladt at nedfryse befrugtede æg i 2 år i Danmark. Lovgivningen blev efterfølgende ændret, så det fra 2007 til i dag er lovligt at fryse og opbevare befrugtede æg i op til 5 år.¹³ Til gengæld var og er det ikke lovligt både at anvende sæd- og ægdonor i hverken Danmark eller Sverige. Lovgivningen skal med andre ord sikre genetisk slægtskab til mindst én af de kommende forældre. Man kan argumentere, at lovgivningen herved forsøger at fremhæve det genetiske slægtskab som naturligt og herved mere væsentligt end andre former for slægtskabsrelationer. Som etnograf var det derfor overraskende og interessant, at Ulla og Lisbeth udfordrede privilegeringen af det genetiske/biologiske slægtskab, som de samtidig dagligt var med til at støtte via de performative skabende praksisser, de deltog i, når de hjalp par med at få biologisk egne børn på klinikken.

Det var blot ikke altid muligt at hjælpe par til at få børn med de æg og sæd, der var tilgængelige. Måske var der ikke æg og sæd, eller også agerede de på måder, der ikke skabte embryoner, der kunne udvikle sig til graviditeter: Æg, sæd og embryoner overrasker.

På laboratoriet var hele fokus på at få æggene til at blive befrugtet, udvikle sig og ende i graviditeter. Det var bioanalytikerne, der med stort engagement førte regnskab med graviditeterne. Graviditeterne blev indskrevet i logbøger i form af små hjerter ved siden af de niveauer af graviditetshormonet HCG, der var blevet målt hos kvinder via en blodprøve.

For bioanalytikeren Ulla blev det derfor problematisk, at hun samtidig skulle deltage i at destruere de befrugtede æg efter 2 år, når hun nu havde lagt et stort arbejde i at skabe dem, passe på dem og opbevare dem. For hende var det mulige liv. Hun forklarede mig:

”Jeg synes, at det er lidt synd, at loven siger, at vi ikke må beholde dem længere.

Jeg sidder lige nu og rydder op i æg fra år 2001, og jeg skal smide 40 patienters æg ud, fordi de falder for aldersgrænsen, [...] og det synes jeg er mange.”

Stine: *Hvordan har du det med at skulle smide embryoner ud?*

Ulla: *Det skal jeg jo. Jeg synes det er lidt synd for patienterne, og tænk hvis man kunne bortadoptere dem, ligesom man kan bortadoptere børn ik’. Det synes jeg, er en god idé.”*

13 Se Lov nr. 460 af 10. Juni 1997, Lov om kunstig befrugtning i forbindelse med lægelig behandling og Lov nr. 535 af 8. Juni 2006, Lov om ændring af lov om kunstig befrugtning i forbindelse med lægelig behandling, diagnostik og forskning m.v.

Under mit feltarbejde blev det lovligt i Sverige at anvende donorede æg, men ligesom med sæddonation var det kun muligt på offentlige klinikker. Derfor har jeg ikke materiale på ægdonation fra den svenske fertilitetsklinik. Lag (1991:115) Lag om atgärder i forskning- eller behandlingssyfte med ägg från människa, ändring införd: t.o.m. SFS 2005:39

Med tanke på patienterne finder Ulla det trist, at de kun kan have deres embryoer i fryseren i to år. Problemet med dette tidsrum er, at har parret fået et eller to børn gennem behandlingen, men stadig har embryoer i fryseren, så er det tidligt at forsøge at opnå en ny graviditet indenfor tidsfristen.

I Ullas daglige engagement i at skabe liv bliver det mærkværdigt og modsætningsfyldt, at den performativitet, som lovgivningen er med til at forme, samtidig er med til at skabe en stor del spild og overskudsembryoner, der ender med at blive destrueret. Dette skyldes dog ikke blot den korte tidsmæssige grænse for opbevaring af embryoerne, men samtidig at embryoer i modsætning til f.eks. æg, er koblet til en mand og en kvinde. Ligesom i dag var der dengang stor mangel på ægdonorer i Danmark. Der var med andre ord mange par, der ikke kunne få de børn, de godt kunne tænke sig.

For Ulla var den iterative intra-aktion med æg, sæd og embryoer med til at skabe ideen om at "bortadoptere" de befrugtede æg væk til de par, der ikke kunne få donoræg – eller til de par der var så uheldige, at de begge var infertile. Lægen Lisbeth udtrykte samme holdning:

"Lisbeth: Taler vi om ægdonation og sæddonation, så kunne man spørge sig selv, når man smider æg ud, om man i stedet kunne adoptere et embryo. Det kan man jo ikke i dag, der kan man enten modtage sæd eller modtage et æg. Og enten sæden eller æg skal være fra den genetiske mor eller far. Og hvis man nu har de børn, man gerne vil have, og æg i fryseren, så kunne det da godt være, at man kunne adoptere det lille barn der, eller det lille embryo der. Du undgår hormonbehandling og alt muligt andet, det er bare at tø det op og putte det op ik' ...

Stine: Tror du, det ville være noget som..?

Lisbeth: Det vækker jo altid meget modstand ik', og det er jo noget frygtelig noget, for vi kan alle mene noget om det. For det er jo noget med livet og livets skabelse, det skaber altså et eller andet, der går i gang. 'Det lille barn har jo hverken sin far eller sin mor!' Jeg ved det ikke, jeg tror måske, ad åre måske...

Stine: Hvordan har du det med, at I smider embryoer ud?

Lisbeth: Det har jeg det selvfølgelig ikke godt med, det har jeg det ikke godt med. Det er jo potentielle liv, vi smider ud.

Stine: Du ser det som potentielle liv allerede fra...

Lisbeth: Ja, det er jo så lidt selvmodsigende, at jeg siger, at nu ligger det der på is, og det er jo ingenting vel, men det er jo noget med, at det kunne være blevet til noget ik'. Det er det der med, at man ved, hvor meget det betyder socialt og psykisk, det at få et barn. At det kunne være med til at blive til et barn. Og det vil jeg gerne hjælpe nogle mennesker til."

Hvor æg og sæd er noget der doneres, så får embryoet en væsentligt anderledes status. Det bliver ikke doneret, men adopteret, og fremstår på trods af dets stadie som celler nærmere muligheden for at være et potentielt barn. Lisbeths udgangspunkt for at foreslå, hvad hun kalder "bortadoption", bygger på hendes syn på liv. Hun problematiserer med andre ord de praksisser, klinikken har for håndtering af mulige liv, der kunne blive til børn til glæde for barnløse. Hvis parret ikke er stærkt bundet af de eksisterende slægtskabskonstruktioner, kunne de blive forældre gennem "embryooption", og det vil Lisbeth gerne hjælpe dem til.

Da jeg udfører interviewet med Lisbeth, er det blot anden gang, jeg er blevet præsenteret for ideen om "embryooption". Selvom jeg allerede havde været på klinikken en måned og vidste, at embryonerne blev destrueret, var tanken om muligheden for embryooption, som jeg hellere vil benævne embryodonation, ikke faldet mig ind.¹⁴ Ligesom kravet om genetisk slægtskab til mindst én af de kommende forældre, der stadig er et grundlæggende princip i den danske lovgivning, ikke havde undret mig synderligt; det skyldes ikke mindst, at biologisk slægtskab er helt centralt i alle praksisser på fertilitetsklinikken og i de mange beretninger, jeg fik under interview med kvinder og mænd, der havde gennemgået behandling.

Under mine følgende interviews med andet personale fra både den danske og den svenske fertilitetsklinik blev det tydeligt, at jeg ikke var den eneste, der ikke havde tænkt over det. Gitte, der var sygeplejerske på den danske klinik, og som ikke fandt hverken æg eller sæddonation mærkeligt, udtrykte f.eks. spontant, at det lød som "fagre nye verden".

Eksemplet illustrerer, hvordan naturlighedens paradoks etableres for noget af fertilitetspersonalet under dannelsen og håndteringen af befrugtede æg. På den ene side sættes der grænser for, hvordan æg og sæd kan mødes, og hvilke kroppe, der kan få lagt embryonerne op. Eftersom biologisk slægtskab er helt centralt for den gældende lovgivning, så er performativiteten på laboratoriet bygget op herom. I praksis er det dog også for Lisbeth og Ulla centralt, at de dagligt indgår i performativ forhandling med potentielle liv, som de er dybt engagerede i at være med til at skabe. Det bryder med de krav, der stilles til, at embryoner altid bør følge bestemte kroppe, og at de kun må opbevares i dengang to år og i dag fem år. De oplever det som modsætningsfyldt, at de skal arbejde for at skabe potentielle liv og efterfølgende destruere en stor del af dem. Det virker ikke mindst paradoksalt, fordi de samtidig har mange par, der i årevis venter på en ægdonation, og par, hvor begge parter er infertile. I den materielt-diskursive forhandling de indgår i, bliver forestillingen om, "at det mest naturlige er genetisk slægtskab", derfor udfordret, samtidig med at det er udgangspunktet for mange af de par, der er i be-

¹⁴ Embryooption trækker på forestillingen om, at kvinden eller parret adopterer et barn, der allerede er født. Hverken et embryo eller et barn, der skabes via dobbeltdonation, er dog allerede født, hvilket gør at jeg mener donationsbegrebet giver bedre mening at anvende.

handling. I stedet bliver det centrale princip i deres argumentation, at ufrivilligt barnløse skal have muligheden for at få et barn – også et barn, der genetisk ikke er relateret til dem.

Konklusion

”Meeting each moment, being alive to the possibilities of becoming, is an ethical call, an invitation that is written into the very matter of all being and becoming. We need to meet the universe halfway, to take responsibility for the role that we play in the world’s differential becoming.” (Barad 2007, s. 396).¹⁵

I denne artikel har jeg undersøgt, hvilke implikationer naturlighedens paradokser kan få, når lys, en hund og kønsceller sætter naturen til performativ forhandling på fertilitetsklinikken. For metodisk og teoretisk at kunne konceptualisere, hvad der er i spil, har jeg trukket på agential realisme, en teori der skaber analytisk rum til at undersøge materielt-diskursive forhandlinger af det naturlige. Analyserne af de fire spørgsmål illustrerer på forskellige måder, at et materielt-diskursivt blik på naturlighedens paradoks er relevant i en kulturanalyse, fordi det har implikationer for fænomener som slægtskab, seksualitet og etik.

I det første spørgsmål om lyssætningen på laboratoriet kommer naturlighedens paradoks til udtryk i form af, at livmoderen anvendes som model for, hvordan en laboratoriepraksis kan udvikles, så der er bedst chance for at skabe befrugtede æg. Set i lyset af at det at skabe børn – også på en fertilitetsklinik – er tæt knyttet til materialitet som kroppe og celler, er det ikke så overraskende, at spørgsmålet om livmoderen spiller en central rolle for udviklingen af praksis. Det, der overraskede mig, var, at materialitetens agens spiller en konstant og overraskende rolle i de forskellige praksisser, der etableres på klinikkerne med udgangspunkt i forestillingen om livmoderen. Spørgsmålet om lys eller ej i laboratoriet er et godt eksempel på, hvordan sådan en forhandling finder sted og skabes via forskellige fænomener. I det ene indgår lys/mørke som betydningsfuldt for at efterligne naturen, i det andet er forestillingen om naturen blevet til et spørgsmål om et godt klima i inkubatoren.

I det andet spørgsmål tydeliggøres naturlighedens paradoks pga. ønsket om at bevare en hund i familien, når familieførogelsen skal ske via sæddonation. Det

---

¹⁵ ”At møde hvert øjeblik, at være i live med alle muligheder for tilblivelse, det er et etisk kald, en invitation, der er skrevet ind i selve materialiteten i al væren og tilblivelse. Vi har brug for at møde universet halvvejs, at tage ansvar for den rolle vi spiller i verdens forskellige tilblivelser.” oversat til dansk af forfatteren. Jeg har valgt at anvende det engelske citat da begreber becoming er centralt for Barad. Desværre findes der ikke et dansk ord, der præcist rummer hvad becoming betyder. Her har jeg valgt at oversætte det med tilblivelse.

kommende barns forældre kommer til at sætte selektionsprincipperne for donorvalg i Sverige til forhandling. I dette eksempel får familiens hund betydning, fordi ønsket om, at hunden forbliver et centralt familiemedlem, rejser spørgsmålet: Hvorfor kan man ikke få en donor uden hundeallergi? Hunden får illustreret de eksisterende diskursive modsætninger, den svenske lovgivning består af. Samtidig med at anonymitet er forbudt, og der lægges op til, at forældre fortæller barnet, at det er blevet til via donor, så er selektionsprincippet for valg af donor baseret på, at donor skal ligne den sociale far, for at det skal se ud som om, at der er genetisk slægtskab. Men med en hund, der allerede er velintegreret i familien, bliver det for de kommende forældre oplagt at argumentere for et donorvalg, der selekterer donorer med dyreallergi fra. De modsatrettede diskurser i fænomenet virker ligesom Butlers beskrivelse af, hvordan gentagende citeringer skaber paradier, der åbner op for forandring (Butler 1990). I Sverige var og er det ikke muligt at forhandle selektionskriterierne i praksis, og lovgivningen på feltet er ikke blevet udfordret, men i dag kan man i Danmark uden problemer vælge en donor, der ikke har hundeallergi, og herved forhandle hvad grundlaget skal være for en slægtskabsrelation.

Det tredje spørgsmål illustrerer, hvordan naturlighedens paradoks får betydning, når den heteroseksuelle romance mellem et æg og en sædcelle får ekskluderende effekt. Selvom denne narrativ virker genkendelig, sød, sjov og harmløs, så har den heteronormative historie ført til, at enlige og lesbiske i bl.a. Danmark og Sverige blev ekskluderet fra behandling. Det skyldes, at historien og herved sammenhængen mellem seksuel reproduktion og familieskabelse implicit er blevet anvendt som etisk-juridisk grænsedrager for adgang til fertilitetsbehandling. I Danmark blev den diskriminerende lovgivning udfordret gennem etableringen af inseminationsklinikker, der ikke faldt ind under lovgivningen. Siden er denne forestilling blevet forhandlet i en grad, så det nu i Danmark er legalt for enlige og lesbiske kvinder at blive behandlet, og kvinder fra resten af Europa kommer rejsende for at få børn via sæddonation eller køber sæd fra Danmark til hjemmeinsemination.

Det sidste spørgsmål om, hvorfor æg eller sæd skal komme fra mindst én af de kommende forældre, illustrerer, hvordan naturlighedens paradoks kan få implikationer for både forældre og personale, når slægtskabsforståelser medfører destruktion af embryoner og gør det ulovligt at anvende sæddonation og ægdonation samtidig. Ligesom ved spørgsmålet om hunden indgår der i fænomenet om at skabe befrugtede æg og graviditeter modsatrettede diskurser. På den ene side er fertilitetspersonalet dybt involveret i at skabe børn, samtidig med at de skal håndtere regler for opbevaring af kønsceller, der fører til destruktion af mange embryoner. Da der er mangel på donoræg, ville embryodonation skabe mulighed for, at ufrivilligt barnløse fik et barn. For den engagerede læge og bioanalytiker, der dagligt oplever at indgå i materielt-diskursiv intra-aktion med celler, kroppe,

teknologi og barnløse, virker det derudover absurd at skulle destruere mulige liv. I spørgsmålet om embryodonation har de performative forhandlinger, som lægen og bioanalytikereren indgår i, så stor betydning, at naturlighedsargumentet (betydningen af genetisk slægtskab) mister sin legitimitet. For lægen og bioanalytikereren bliver princippet i dette tilfælde erstattet af, at det vigtigste er, at ufrivilligt barnløse får mulighed for at få et barn.

De fire eksempler på, hvordan naturlighedens paradoks kommer til udtryk, illustrerer på hver deres måde, hvordan praksisser performativt forhandles mellem forskellige aktører og løbende rekonstruerer eksisterende normer, men også skaber mulighed for forandringer. Det bliver muligt at se, fordi den materielt-diskursive analyse udfordrer den legitimitet, forestillinger om det naturlige har til at sætte etiske grænser. Min analyse peger derfor på behovet for at gentænke de måder, etik og ansvar gøres på i dag, når assisteret befrugtning anvendes. Samtidig med at eksemplet med lyset illustrerer, at forestillingen om det naturlige kan være en brugbar model til udvikling af visse praksisser, så illustrerer de sidste tre eksempler, at forestillingen om det naturlige kan have svære implikationer for brugerne af assisteret befrugtning, der tilmed kan føre til stigmatisering og diskrimination. Min analyse ligger således i tråd med Lykke og Brylds argumentation for, at vi har brug for at få en post-naturlig etik på dagsordenen (Lykke og Bryld 2006). Det betyder ikke en bevægelse væk fra etik, men derimod en ansvarliggørelse for, hvad der finder sted i det materielt-diskursive møde med teknologier som assisteret befrugtning. En post-naturlig etik kunne med andre ord inkludere et ansvar for, hvordan vi indgår i den verden, vi konstant er med til at skabe sammen. I dette tilfælde kunne det at tage ansvar udkrystallisere sig ved en kritisk refleksion ift., om naturen som model for praksis er relevant eller ej i en given situation. I stedet for naturen som model kunne reguleringen af og praksisser ift. anvendelsen af assisteret befrugtning basere sig på, hvilke magtrelationer, mulige stigmatiseringer og materielle konsekvenser anvendelsen af teknologien kan få. Inspireret af Susan Leigh Stars artikel: *Power, technology and the phenomenology of being allergic to onions* (Star 1991) kunne vi stille spørgsmålet: Cui bono? Ift. anvendelsen af assisteret befrugtning kunne dette spørgsmål blive omformuleret til spørgsmål som: Hvilke implikationer har de gældende reguleringer og praksisser af assisteret befrugtning? Hvilke implikationer har brugen af assisteret befrugtning for de implicerede aktører? Og hvad gør de kulturelle beretninger, som fletter sig ind i de måder, vi anvender assisteret befrugtning på i dag?

Litteraturliste

Adrian, Stine 2006: Nye skabelsesberetninger om æg, sæd og embryoner: Et etnografisk studie af skabelser på sædbanker og fertilitetsklinikker. LiU Press.

- Adrian, Stine Willum 2010: "Sperm stories: Policies and practices of sperm banking in Denmark and Sweden". *European Journal of Women's Studies* 2010: 17, s. 393-411.
- Barad, Karen 2003: "Posthumanist performativity: Toward an understanding of how matter comes to matter", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 2003: 28 s.801-831.
- Barad, Karen 2007: *Meeting the universe halfway: Quantum physics and the entanglement of matter and meaning*. Duke University Press.
- Bryld, Mette 2001: "The infertility clinic and the birth of the lesbian: The political debate on assisted reproduction in Denmark". *The European Journal of Women's Studies* 2001: 8 s.299-312.
- Burfoot, Anette 1990: "The normalisation of a new reproductive technology". Maureen McNeil, Ian Varcoe og Steven Yealey (red.): *The new reproductive technologies*. Macmillan Press.
- Butler, Judith 1990: *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Routledge
- Cussins, Charis 1998: "Producing reproduction: Techniques of normalization and naturalization in infertility clinics". Sarah Franklin og Helena Ragoné (red.): *Reproducing reproduction: Kinship, power and technological innovation*. University of Pennsylvania Press, s. 66-101.
- Franklin, Sarah 1997: *Embodied progress: A cultural account of assisted conception*. Routledge.
- Franklin, Sarah og Ragoné, Helena 1998: "Introduction". Sarah Franklin og Helena Ragoné (red.): *Reproducing reproduction: Kinship, power and technological innovation*. University of Pennsylvania Press, s. 1-11.
- Gotllieb, Claes, Lalos, Othon og Lindblad, Frank 2000: "Disclosure of donorinsemination to the child: The impact of Swedish legislation on couple's attitudes". *Human Reproduction* 2000:15, s. 2052-2056.
- Haraway, Donna 1991: *Simians, Cyborgs, and Women: The Reinvention of Nature*, Routledge.
- Haraway, Donna 2003: *The companion species manifesto, dogs, people, and significant otherness*. Prickly Paradim Press.
- Lag (1984:1140) Lag om insemination, ändring införd: t.o.m. SFS 2005:443.
- Lag (1991:115) Lag om åtgärder i forskning- eller behandlingssyfte med ägg från människa, ändring införd: t.o.m. SFS 2005:39
- Liljestrand, Petra 1995: "Legitimate state and illegitimate parents: Donorinsemination politics in Sweden". *Social Politics: International Studies in Gender, State, and Society* 1995:3, s. 270-304.
- Lov nr. 460 af 10. Juni 1997, Lov om kunstig befrugtning i forbindelse med lægelig behandling

- Lov nr. 535 af 8. Juni 2006, Lov om ændring af lov om kunstig befrugtning i forbindelse med lægelig behandling, diagnostik og forskning m.v.
- Lykke, Nina, Markussen, Randi og Olesen, Finn 2000: "There are Always More Things Going On Than You Thought!": Methodologies as Thinking Technologies, Interview with Donna Haraway, Part Two, *Kvinder, Køn og Forskning*, Nr. 4, s.52-61
- Lykke, Nina og Bryld, Mette 2006: "Nye forplantningsteknologier og post-naturlig etik". Gert Balling og Kasper Lippert-Rasmussen (red.) *Det menneskelige eksperiment om menneskesyn og moderne bioteknologi*. Museum Tusulanums Forlag, S. 23-50.
- Marcus, George 1998: *Ethnography through Thick & Thin*. Princeton University Press.
- Martin, Emily 1991: "The Egg and the Sperm: How science has constructed a romance based on stereotypical male-female roles". *SIGNS: Journal of Women in Culture and Society* 1991:16/3, s. 485-501
- Star, Susan Leigh 1991: "Power, technology and the phenomenology of conventions: on being allergic to onions". John Law (red.) *Sociology of Monsters: Essays on Power, Technology and Domination*. Routledge, s. 26-55.
- Strathern, Marilyn 1992: *Reproducing the future: Anthropology, kinship and the new reproductive technologies*. Manchester University Press,.
- Thompson, Charis 2005: *Making parents: The ontological choreography of reproductive technologies*. The MIT Press.
- Tjørnhøj-Thomsen, Tine 1999: *Tilblivelseshistorier: Barnløshed, slægtskab og forplantningsteknologi i Danmark*, ph.d.-række nr.12, Institut for Antropologi

---

English Summary

Why is the work done in darkness in one fertility lab, while it is done with the light on in another? Why is one not permitted to choose a sperm donor without a dog allergy? Why is the encounter of one ovum with one sperm cell visualized everywhere in fertility clinics, when a fertilization requires many thousand sperm cells? And why is it not possible to donate embryos when one can donate ova and sperm?

These are just some of the questions that were raised during ethnographic fieldwork at Danish and Swedish fertility clinics. Common to the four questions is the fact that they arise because nature is imitated when practices are developed and/or ethical boundaries are set. This leads to the creation of discrepancies or paradoxes that open up paths for changes. In other words the article takes its point of departure in the four questions because they are good examples of how

conceptions of nature are negotiated in meetings between discourses and materiality.

The analysis is based on Karen Barad's theory of agential realism. This is a post-humanist theory that brings an analytical gaze to bear on the investigation of materializations and processes of change.

Although the empirical examples illustrate that change cannot be predicted, it is argued that as co-creators we have a responsibility for the world we help to create. Since the analysis illustrates that the conception of nature leads to problems for users of assisted fertilization, it is urged that a post-natural ethics should be developed by asking the question *cui bono*?

LENE OTTO

12. 4. 1960 – 4. 4. 2014

I anledning af Lene Ottos alt for tidlige bortgang

Lene Otto, lektor i etnologi siden 2003, døde fredag d. 4. april 2014 i en alder af 53 år. Lene blev dermed afbrudt midt i sit virke som forsker og underviser ved Københavns Universitet.

Lene begyndte at læse etnologi i 1983 og var dermed studiekammerat med flere af os. Hun blev mag. art. i 1991 og havde allerede da kastet sig over at styrke etnologiens bidrag til sundhedsforskningen. Lene kom i kraft af et stipendium til at skrive konferensafhandling i forbindelse med den tværfaglige forskningsgruppe Sundhed, menneske og kultur og var i mange år med til at præge arbejdet heri. Konferensafhandlingen udkom senere som bog med titlen 'Rask eller lykkelig' og er blevet læst og anvendt særdeles meget i forskellige faglige miljøer, herunder ikke mindst det sundhedsfaglige felt. I bogen gøres det klart, at folk på afgørende punkter forholder sig forskelligt til, hvad sundhed er, og hvad sundhed fordrer, og bogen var og er derfor stadig en væsentlig kommentar til sundheds- og velfærdspolitikken i Danmark.

Da der med en bevilling fra Nordea Fonden i 2009-2013 blev mulighed for, at Afdeling for Etnologi gik ind i det store tværfakultære projekt Sund Aldring ved Københavns Universitet, var det derfor helt naturligt, at det var Lene, der ledte den etnologiske og kulturanalytiske del af projektet. Lene var således forskningsleder for programmet ved Saxo-Instituttet 'Health in Everyday Life (HEL) under Center for Sund Aldring (CESA), Københavns Universitet, ligesom hun var medlem af styregruppen for dette center. Indenfor rammerne af dette arbejde blev det muligt at bidrage med etnologiske kvalifikationer af, hvad sundhed og aldring er for forskellige mennesker til forskellige tider. Arbejdet med at få løbet hele projektet i gang var meget omfattende, men Lene fik alligevel publiceret artikler på området. En samlet fremstilling af hendes arbejde med influenzaepidemien Den Spanske

Syge, som ramte Danmark i 1918 og dens biopolitiske konsekvenser nåede hun desværre ikke at få færdig.

I arbejdet med projektet Sund aldrig gik Lene som altid energisk, arbejdsomt, seriøst og målrettet til værks. Hun var midt i dette omfattende arbejde, da hun blev syg. Alligevel opnåede hun i tiden indtil da at sætte sundhed på etnologi-ens dagsorden, såvel som etnologien på sundhedens og sygdomsforebyggelsens dagsorden.

Et andet centralt felt i Lenes forskning er hendes bidrag til museologien og udforskningen af materiel kultur og særligt kulturarv. Lene arbejdede som studerende sideløbende ved Frilandsmuseets skolestue, og engagementet i det museale fortsatte i hendes ph.d.-projekt om livshistorie og livsaldre, der blev udarbejdet på et stipendium ved Nationalmuseet. Omdrejningspunktet i Lenes arbejde var ikke mindst sammenhængen mellem krop, alder og den materielle kultur. Resultaterne af dette arbejde formidlede Lene dels som bidrag til flere museumsudstillinger, dels i en række artikler, hvorfra begreber som biografisk subjektivitet og praksis samt erindringsgenstande har været til inspiration for mange kolleger i ind- og udland.

I naturlig forlængelse af dette ligger studierne indenfor det europæiske, erindringspolitiske felt, hvor Lenes forskning også har sat sit aftryk. Her har hun skrevet om museer og historieforvaltning særligt i Øst- og Centraleuropa efter Murens fald. Bidrag om kommunismens 'ubekvemme kulturarv' og om museernes rolle som 'terrormscapes' eller 'traumascapes' engagerer og inspirerer fortsat studerende og undervisere i etnologi. Hendes engagement i dette felt var også synligt, når Lene varetog flere af felttekскурserne i forbindelse med 2.års-kurset 'Kulturelle processer i Europa' på BA-uddannelsen ved Europæisk Etnologi.

Lene var i det hele taget en særdeles afholdt underviser og vejleder, og bidrog desuden afgørende til udviklingen af tilvalgsmodulerne i Museologi og Kulturarv (ved etnologi og kunsthistorie, Københavns Universitet), og til oprettelsen af kandidatuddannelsen i 'Didaktik – Materiel kultur' ved Danmarks Pædagogiske Universitet (nu Aarhus Universitet).

Gennem årene har Lene haft mange vigtige tillidshverv i form af medlemskaber af redaktioner, råd og nævn, advisory groups og evalueringsudvalg – nationalt og internationalt – alt sammen tegn på hendes seriøse engagement i universitets- og museumsverdenen, såvel som på den betydning og værdi, hendes arbejde er blevet tillagt ikke kun på faget etnologi, men i en række faglige sammenhænge. Lene

var aktiv lige til det sidste og formidlede også sin forskning gennem kronikker, oplæg og radioprogrammer.

Lene var som person privat og båret af en usædvanlig viljestyrke, som muliggjorde og prægede hendes forskning, og som også prægede hendes sygdomsperiode. I de ældre, folkelige illustrationer af livets aldre som en først opadstigende og siden nedadgående trappe, som Lene tit anvendte i sin forskning, er 50-årsalderen højdepunktet i livsforløbet. At Lene allerede blev revet væk i denne fase af sit liv er et stort tab for dansk etnologi og for vor afdeling i særdeleshed. Vi vil alle savne hende som kollega og ven.

Æret være Lenes minde

De ansatte ved afdeling for etnologi, Københavns Universitet